

A szászok Erdélyben

A szászok jelenlétének történetisége

A szászok ősei ezelőtt 850 évvel telepedtek be Erdélybe, mely fokozatosan otthonukká, szülőföldjükké vált. Városi és falusi közösségeik alapvetően meghatározták a régió etnikai szerkezetét, etnikumközi viszonyait, gazdasági, társadalmi, felekezeti és kulturális életét. Dolgozatunkban elsősorban azt mutatjuk be, hogy ez a sajátos kultúrával, gazdasági és társadalmi tradíciókkal rendelkező közösség hogyan maradhatott fenn oly hosszasan a rendi korszakban. Másodsorban pedig azt vázoljuk fel, hogy milyen külső és belső tényezők idézték elő azt, hogy közösségeik oly hirtelen eltűntek Erdélyből a második világháborút követő pár évtizedben. Harmadsorban pedig arra szeretnénk rámutatni, hogy tömeges távozásuk után milyen hatalmas úr keletkezett az országrész gazdasági, társadalmi és kulturális életében.

A szászok megtelepedése Erdélyben

A legújabb történeti, nyelvjárási és régészeti kutatások megállapították, hogy a németek megtelepedése a középkori Erdélyben szorosan összefüggött a Magyar Királyság keleti politikájával. A 11-12. században az addig lakatlanul fennhagyott gyepűket, határsávokat fokozatosan keletre tolták, s a hadászati célból korábban pusztán hagyott gyepűk területére különböző telepes közösségeket is behívtak Nyugat-Európából. A királyság dél-keleti határainak védelmére, valamint katonai erejének fokozására elsősorban német *vendégeket* invitáltak abba a dél-erdélyi térségbe, ahonnan a korábban megtelepített székely lakosságot keletebbre mozdították.¹

A szász telepesek azért jelentek meg tömegesen a Kárpát-medencében, mivel a népesség száma hirtelen megnövekedett a Német-Római Birodalom területén, ahol ugyanakkor bevezették a pénzgazdálkodást is. Mindez elégedetlenséget, különböző helyi felkeléseket, majd Kelet-Európa felé irányuló népmozgást gerjesztett, elsősorban a földművesek, a kis- és középnemesek, valamint a városi polgárok körében. Az erdélyi szászok Erdélybe történő betelepítése tehát a német belső területekről keletre irányuló migráció szerves részét képezte. A kivándorlás megszervezésében, a befogadókval való egyeztetésekben, valamint a telepes csoportok összetoborzásában elsősorban a *lokátoroknak* nevezett közvetítők játszottak meghatározó szerepet.²

¹ Wagner 1990a: 22–23, 1990b: 15–16, Schenk 1992: 31–40, Nagler 1992.

² Wagner 1990a: 24–25.

A nyelvjáráskutatók és a művészettörténészek véleménye szerint a magyar király embe-rei a telepeseket nem a Német Birodalom nyugati, belső területein verbuválták, hanem a keleti, kolonizációs központokban, ahol különleges jogokat ígértek nekik és Erdélybe való bevonulásra bíztatták. A történészek valószínűnek tartják, hogy a telepések szülőföldjük el-hagyására különböző gazdasági, társadalmi és vallási okokból kényszerülhettek. A szászok ősei, Ernst Wagner kutatásai szerint, több vidékről és több hullámban érkeztek Erdélybe.³

A nyelvészek megvizsgálták az erdélyi szász településekben élő nyelvjárásokat, és azo-kat rendre összevetették különböző belső német dialektusokkal. A nyelvjárási adatok tük-rében az a kép körvonalazódott, hogy az erdélyi német telepések őshazáját az egykori Köl-ni Érsekség egész területén, valamint Flandriában és Luxemburg vidékén kereshetjük. Igaz, hogy az erdélyi szász nyelvjárások szubsztrátumában jelentős még a Rajna menti és a moselfrank dialektus hatása, ugyanakkor különböző bajor, valamint alsó- és felsőszász hatásokat is ki lehet mutatni benne. Ezek az eltérő nyelvi jellegzetességek azonban már Erdélyben egységesültek, s végül is itt alakult ki egy olyan jellegzetes kolonizációs nyelv-járás, mely az összes említett különbség ellenére, meglepő módon, egységes képet muta-tott. A korabeli oklevelek azt tanúsítják, hogy az Erdélybe érkezett német telepések mel-lett még olaszok, vallonok és franciák is akadtak nagy számban. A *szász* vagyis *saxones* népelnevezésük csak a 13. század elején szilárdult meg.⁴

A betelepedés útvonulatát nagyon sok ideig elszigetelten tanulmányozták, és ennek eredményeképpen alakították ki azt a felfogást, mely szerint a telepések a nyugat-német-oroszági területekről a Duna folyása mentén érkeztek volna Erdélybe. Az újabb kutatások már inkább arra intenek, hogy a szászok erdélyi megtelepedése szorosan összefüggött a németek korabeli keleti irányba történő migrációjával, melynek központja a Magdeburgi Érsekségben és a Meissen-i Órgrófság területén lehetett. Ez a német migráció Drezdát érintve Szilézia felé tartott, majd onnan a Kárpátokon keresztül elérte a Szepességet, s végül az Elő-Kárpátok területéről a Meszesi-kapun keresztül a történelmi Erdély határát. A szepesi és az erdélyi szászok települései között található, *szász* helynévelemet tartalma-zó helységek (Beregyszász, Felszász, Nagyszász, Szászfalu stb.) éppen ezt a betelepedési útvonulat jelzik és dokumentálják. Az említett helységek lakossága azonban a 16. század végéig fokozatosan beolvadt más etnikumokba.⁵

Ernst Wagner véleménye szerint az Erdélybe tartó német migrációnak legalább három hullámát lehet megkülönböztetni. Az első nagyobb csoport már 1100 körül érte el Erdélyt, amikor a Nagy- és a Kis-Szamos folyótól délre megjelentek a *-németi* elemet tartalmazó helynevek (például Szatmárnémeti, Szamosújvárnémeti, Oláhnémeti, Királynémeti). Va-lószínű, hogy ezek a települések elsősorban az észak-erdélyi sóbányászat fellendítésével állhattak kapcsolatban, s a Magyar Alföld lakosságának biztosították az akkor nélkülöz-hetetlen, nagyon értékes sót.⁶

³ Vogel 2001: 96, Wagner 1990a: 24–25.

⁴ Nagy 1984: 234–252, Vogel 2001: 96, Wagner 1990a: 25–28.

⁵ Wagner 1990a: 24–25, Schenk 1992: 31–38.

⁶ Wagner 1990: 23–24.

A második hullám körülbelül 50 év múlva érte el Erdélyt, amikor megjelennek a szász elemet tartalmazó helységnevek is. Ennek a csoportnak II. Géza biztosított kiváltságjogokat, aki 1141–1162 között uralkodott. Ezek a bevándorlók már leginkább Nagyszeben környékén telepedtek meg. A településtörténészek valószínűnek tartják, hogy Erdélybe még egy harmadik hullámban is érkeztek német csoportok, akik elsősorban arany- és színesfémányászattal foglalkoztak. Az Erdélyi-érchegységben és Óradnán az általuk létrehozott vagy korszerűsített bányásztelepülések révén a Magyar Királyság hamarosan az európai aranykitermelés élvonalába került. Érdekes, hogy a történeti források már mélyen hallgatnak a harmadik hullámban betelepítettek eredetéről. Csupán csak egy 1291-ben kelt oklevél említi, hogy Torockó bányászai Alsó-Ausztriából, Eisenwurzeltől származtak. Ezt a harmadik csoportot azonban a különböző háborúk, járványok megtizedelték, és főleg a bányászat lehanyaglása után, viszonylag hamar asszimilálódtak.⁷

A parasztbévándorlók mellett, már a korai időkben, nemesek és értelmiségiek is érkeztek Erdélybe, egyénileg vagy kisebb-nagyobb csoportokban. Nemcsak a hajdani Királyföldön, hanem a vármegyéik területén is történtek telepítések. A magyar király mellett főnemesek és püspökök is hívtak birtokaikra német telepeseket, akiktől jövedelmük látványos gyarapítását remélték. Például az erdélyi püspök nemcsak Gyulafehérváron és környékén, hanem a Kolozsvár melletti birtokain is (pl. Szászfenesen, Szászlónán vagy Magyarlónán), a kolozsmonostori apátság (a később Segesvárszékhez csatolt) Nagyszőlősen, Szászszentlászlón, Holdvilágon és Prodon, a szebeni prépost pedig Kisdisznódon, Prépostfalván és Rüszon telepített le németeket. Továbbá szász gerébek is alapítottak településeket Dél-Erdélyben: pl. Kelneket, Péterfalvát, Vizaknát, Nagytalmácsot és Nagypoldót. Az utóbbiaknak fontos szerepe volt a Székás völgyében lévő falvak benépesítésében is. A felsoroltak mellett még a magyar nemesek is (pl. az Apafiak Almakerékre) hívtak birtokaikra német ajkú csoportokat, akiket kezdetben messzemenő kiváltságjogokkal és ígéretekkel kecsegtettek, de a telepések gazdasági és jogi helyzete később már jóval rosszabb volt, mint a királyföldi szabad szászoké.⁸

A magyar királyok az Erdélyben megtelepedett németektől, elsősorban a keleti határvidék védelmi, gazdasági megerősítését várták, s ennek fejében a *vendégek* kedvező jogi státust nyertek. A telepés közösségek azonban nem alakíthattak önálló püspökséget, csak a római pápa által 1191-ben megszervezett nagyszzebeni prépostság irányította az Erdélyben otthonra lelt csoportok vallásos életét.⁹

A Barcaságon megtelepedett német lovagrend II. Endre uralkodása idején, 1211–1225 között fokozatosan terjeszkedni kezdett keletre, Kunország felé, s az általuk megszállt és irányított területet közvetlenül a pápa fennhatósága alá akarták vonni. A magyar király azonban minden lehetséges eszközzel azt szándékozott elkerülni, hogy a nemrég betelepített szászok összefogjanak a túlzottan nagy függetlenségre vágyó német lovagrenddel. Azért, hogy a szász telepés közösségeket megtartsa maga oldalán, azoknak csakhamar

⁷ Wagner 1990a: 24, 1990b: 17–18.

⁸ Wagner 1990b: 27–28.

⁹ Roth 1999: 21.

messzemenően előnyös jogokat biztosított. Az általa kiállított, *Andreanum* néven ismert oklevél fokozatosan a Királyföldön lakó szász telepés lakosság alapokmányává vált. II. Endre magyar király kiváltságlevele pontosan megjelölte az autonóm terület határait, mely akkor Szászvárostól egészen Boraltig (valószínűleg Barót) terjedt. A sajátos kiváltságot élvező terület élére a király a *szászok grófját* akkor még a magyar főnemesség sorából választotta. A magyar király erről a jogáról azonban végül is 1477-ben lemondott. A telepés községek jogi életüket önmaguk irányíthatták, bírákat és papjaikat önmaguk választhatták. Évente azonban 500 ezüstmárkát fizettek a magyar királynak, aki e területet nemeseknek tovább többé nem adományozhatta. A Szeben környéki kereskedők a Magyar Királyság területén másfajta adót nem fizettek. Az *Andreanum* biztosította a saját jogszokásaik alapján gyakorolt törvénykezést, az erdők és a vizek szabad, közösségi használatát, a kereskedelem vámmentességét és a vásárok szabad megszervezését. Ennek fejében a telepések vállalták a magyar királlyal megkötött oklevélben meghatározott adók kifizetését, háború esetén pedig jól meghatározott számú katona hadbaállítást.¹⁰

Mivel az 1241-ben kezdődő tatárjárás az Erdélyben otthonra lelt német közösségeket is alaposan megtizedelte, a súlyos népességvesztés pótlására csakhamar újabb telepítésekre volt szükség. Ez az új migrációs hullám a 14. század idején is tovább folytatódott, s így Erdélybe újabb német *vendégek* érkeztek, akik elsősorban Segesvár, Medgyes és Kolozsvár környékén, valamint a két Küküllő vidékén életerős településeket alakítottak.¹¹

A *gerébek (Grafen)*, akik a szászok betelepítésében már a kezdetektől fogva kezdeményező és vezető szerepet játszottak, a kiváltságos területeken is jelentős birtokokat szereztek, s meghatározták a különböző körzetek politikai vezetését. A 15. század második felében azonban megkezdődött a gerébek és a nemesek visszaszorítása, tehát a nemesi előjogok teljes felszámolása. Ennek eredményeképpen ez a sajátos kiváltságokkal rendelkező réteg fokozatosan beolvadt az erdélyi magyar nemességbe. A szász városokban élő polgárság a 14. században már olyan látványosan fejlődött és gyarapodott, hogy csakhamar újabb fontos kiváltságjogokat szerzett, s átvette a politikai élet vezetését. Városi közösségeik vezetésében elsősorban a gazdagabb patríciusok és kereskedők, valamint a tehetősebb kézműves családok játszottak meghatározó szerepet. A több hullámban megszervezett letelepedés után fokozatosan kialakult, majd megszilárdult az erdélyi szász társadalom jellegzetes szerkezete, mely elsősorban falusi földművesekből és városi polgárságból állt.¹²

A hazai viszonyoknak köszönhetően a 12–13. századokból nem maradtak fenn leírások arról, hogy a szász-magyar együttélésnek milyen korabeli gyakorlata alakult ki. Sajnos, a szóbeli költészet sem őrzött meg különösebb emlékeket e kor együttéléséről. Mivel a szászok a Magyar Királyság idején nem tudtak elérni önálló római katolikus püspökséget, az számos konfliktust gerjesztett. Például a vizaknai Gaan von Salzburg 1277. február 21-én a Szeben környéki szászokat a gyulafehérvári katolikus püspök ellen vezet-

¹⁰ Wagner 1990a: 28–30, 1990b: 18–21, Draskóczy 1993.

¹¹ Wagner 1990a: 27–28.

¹² Roth 1999: 23.

te. Ennek az eseménynek, abban a korszakban, elsősorban rendi gyökerei voltak, mivel a szászok egyházi téren is ki akarták vívni függetlenségüket, autonómiájukat, amikor még az erdélyi magyarokhoz hasonlóan, egységesen a katolikus vallást gyakorolták.¹³ Henning von Petersdorf vezetésével 1324-ben újabb felkelés robbant ki, s a lázadók azért indultak fegyverrel az erdélyi vajda ellen, hogy a korábban már megszerzett jogait megőrizzék és megerősítsék.¹⁴

A 14. század idején, a látványos gazdasági fellendüléssel egyidőben, fokozatosan megjelentek az erdélyi szászok emancipációs törekvései is. Károly Róbert 1324-ben Nagyszében környékét már székekre tagolta, de az élükön álló királybírók kinevezése még a magyar király kizárólagos joga maradt. Nagy Lajos királyunk 1366. június 20-án újból megerősítette az *Andreanumba* foglalt kiváltságjogokat, ugyanakkor megengedte még azt is, hogy a szászok *comesét* önmaguk választhassák. Uralkodása idején a szász városokban látványosan fellendült a céhes kézművesség. 1376-ból maradt fenn az első erdélyi céhes levél, de a 14. század végén a szász városokban már több mint 19 céh működött. A szervezett céhes élet Erdélyben az Anjou-korban bontakozott ki. Medgyes és Selyk szék 1402-ben nyerte el azon jogát, hogy saját maga választhasson királybíró. Ezt a kiváltságot 1464-ben megkapta Szében, s végül 1469-ben a többi szász szék is.¹⁵

A bábolnai parasztfelkelés leverésének végén, 1437. szeptember 16-án, a győztesek megkötötték a három erdélyi rendi nemzet unióját. Ez elsősorban a magyar *nemesség*, a szabad *székelyek* és a királyföldi *szászok* szövetségét jelentette, egyértelműen a sajátos rendi jogaik érvényesítését kodifikálta éppen a nem kiváltságos helyzetben lévőkkel szemben. A dokumentumban megfogalmazott kiváltságjogok azonban már nem terjedtek ki sem a magyar, sem a szász vármegyei jobbágyokra. Az akkor megkötött *társadalmi szerződés* nem a mai modern, polgári nemzetek szövetségét jelentette, a jellegzetes feudális kiváltságjogokkal rendelkező csoportok, régiók érdekeit fejezte ki.¹⁶

Az oszmán-török expanzió a 14-15. század fordulóján elérte Erdély határait, s első ízben 1394-ben törtek be Erdélybe is, majd 1420-ban szétverték Szászvárost, II. Murád szultán seregei 1438-ban szinte kiirtották a Szászsebes környékén élő lakosságot. Báthory István vajda és Kinizsi Pál hadai azonban 1479-ben, a Szászváros melletti Kenyérmezőn már fényes győzelmet arattak Ali bég csapatai fölött. A 15. század második felében, tehát a Hunyadiak korában az erdélyi szászokra nagy szükség volt a törökök elleni honvédelemben, akik abban a zaklatott korban már újabb, előnyös és kedvező jogokat nyertek. Habár Mátyás király elvette tőlük a szász *comes* választási jogát, az *Andreanumba* megszövegezett jogokat már kiterjesztette a szászok által lakott területek legnagyobb részére. Uralkodása idején, 1486-ban megszületett a *Szász Egyetem (Sächsische Nationuniversität)* azáltal, hogy Mátyás király nemcsak megerősítette II. András kiváltságlevelét, hanem az abban foglalt jogokat kiterjesztette Medgyes, Selyk, Brassó és Beszterce vidékére is.

¹³ Ritoók 1979: 180.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Wagner 1990a: 30, Binder–Kovács 1981: 9.

¹⁶ Köpeczi 1987 I: 353–365.

Ezáltal kiteljesedett az erdélyi szász kiváltságos autonóm terület, melyet *Királyföldnek* vagy *Szászföldnek* neveztek. A szász Univerzitás hatásköre tehát az úgynevezett Hétszék-re (Szeben, Újegyház, Szászsebes, Sink, Segesvár, Szászváros, Szerdahely), a Kétszék-re (Medgyes és Selyk), valamint a Brassó által irányított Barcaságra és az Észak-Kelet-Erdélyben fekvő Beszterce vidékére terjedt ki.¹⁷

Az egységes Szász Egyetem az autonómiát élvező szász királyföldi terület legfelsőbb vezető testülete, jogi és politikai autonómiáját kifejező intézménye volt. Elsősorban a felsorolt szász székek és a két vidék vezető tisztséget betöltő tisztségviselői meg egy-két képviselője alkották annak tagságát. Évente két alkalommal hívták össze, ülései általában Szent György (április 24.) és Katalin (november 25.) napján kezdődtek. A tavaszi és az őszi ülésszak közötti időszakban már Nagyszeben városi tanácsa intézte a sürgősebb ügyeket. A nagyszebeni polgármester (*Provinzialbürgermeister*), valamint a szebeni királybíró (aki a szászok ispánja címet is viselte) volt az Univerzitás legjelentősebb képviselője, aki később, az önálló fejedelemség idején, tagja volt még a fejedelmi tanácsnak is. Mivel a szászok a politikai életben a magyar nemesek és a székelyek mellett az ország *egyharmadát* alkották, fontos szerepet játszottak nemcsak a szabad királyföldi közösségek belső törvényeinek megalkotásában, tehát a bírásokban vagy a végrehajtó hatalom gyakorlásában, hanem a kis ország vezetésében is. Küldötteik részt vettek az erdélyi országgyűlés törvényalkotó munkálataiban s a fejedelem megválasztásában. Ezáltal nemcsak a gazdasági, társadalmi vagy a művelődési életben, hanem a politikai szférában is államalkotó, társnemzet funkcióit tölthették be, státuszát élhették meg.¹⁸

A kollektív jogokat biztosító és kifejező *Szász Egyetem* hatáskörei és rendelkezései azonban nem terjedtek ki a vármegyékben lakó szász telepesek lakosságára. A korabeli *szász nemzethez* csak olyan emberek tartoztak, akik a kiváltságos királyföldi területen lakhatási joggal rendelkeztek. A rendi szász nemzetfogalomba tehát nem tartoztak bele a vármegyékben élő szász anyanyelvű jobbágyok, de beletartoztak azok a magyar, román vagy szláv személyek, akik a Királyföldön letelepedési jogot szereztek, igaz, lemondtak minden korábbi előjogokról, s a többi királyföldihez hasonlóan részt vettek a közterhek viselésében és az adók fizetésében.¹⁹

A kézműves és a kereskedelmi élet a 15. század idején újra látványosan fellendült az erdélyi szász városokban. Nagyszeben és Brassó abban a korszakban az erdélyi fegyvergyártás legfontosabb központjává vált. A szász ötvös- és arnyaművesek olyan remek művészi termékeket állítottak elő, hogy a magyar királyi udvar is rendszeresen rendelt tőlük különböző kelyheket meg kegytárgyakat. Ugyanakkor Brassó, Nagyszeben és Beszterce városa a távolsági és a tranzit kereskedelem fontos hazai meg európai csomópontjaivá vált. A szász kereskedők kiváló kapcsolatban álltak a szomszédos Havasalfölddel és Moldával, ahol kézműves termékeik mindig kelendők voltak. Ugyanott fontos szerepet játszottak a városi rendszer, a céhes kézműipar és a kereskedelmi élet fejlődésében is. A

¹⁷ Köpeczi 1987 I: 357–363, Wagner 1990a: 30–31, Ritoók 1979: 181.

¹⁸ Roth 1999: 28, Vogel 2001: 97–98.

¹⁹ Köpeczi 1987 I: 357–363, Wagner 1990a: 30–31, Ritoók 1979: 181.

tehetősebb szász patríciusok intenzív cserekereskedelmet folytattak Közel-Kelettel, Adriával, Krakkóval, Lemberggel, Budával, Béccsel, valamint a németországi és a flandriai városokkal. Például a brassói Johannes Kylhaw 1503-ban összesen 150 000 forint értékű kereskedelmet bonyolított le, amikor egy jobb módú brassói patrícius háza csak néhány száz forintba került. A nagyszebeni Peter Haller csupán Nürnbergben 14 500 aranyforintot tudott elhelyezni készpénzben, ami akkor fantasztikus teljesítménynek számított, és I. Ferdinánd királynak 20 000 forintot adhatott kölcsön.²⁰

A központosított magyar feudális királyság végén bekövetkezett egyházi és társadalmi események komoly hatást gyakoroltak az erdélyi szász közösségekre is. Például az 1514-ben kirobbant Dózsa-felkelés szász parasztokat is magával ragadott, majd Luther Márton eszméi már az 1520-as években villámgyorsan elterjedtek az erdélyi szászok körében is. A mohácsi csatát követő trónviszályokban előbb Zápolya Jánost, majd Habsburg Ferdinándot támogatták, végül újból Zápolya oldalára álltak.²¹

Az erdélyi szászok a 15-16. századok fordulóját jellemző instabil időszakban nagy erőfeszítéseket tettek, hogy a különböző török hadjáratok idején településeiket magas várfalakkal és bástyákkal védhessék. Abban a korszakban nemcsak városaikat erősítették meg, mivel falusi településeiken a templomokat is fokozatosan erődítményekké építették. A jelentős katonai erőt képviselő csapataikkal cselekvően részt vettek a különböző törökellenes harcokban, miközben kézműves mestereik nagyobb része elsősorban a fegyvergyártásra szakosodott.

Az Erdélyi Fejedelemség keretében

A török és az osztrák birodalom ütközőzónájába beékelődött Erdély 1541-ben töröknek alárendelt, viszonylag független fejedelemséggé vált. Az erdélyi rendek már a következő évben elismerték a török szultán fennhatóságát. Az erdélyi szászoknak nem volt érdekük elszakadni az egységes Magyar Királyságtól, mivel gazdasági, politikai és kereskedelmi érdekeik egy nagyobb állam keretében jobban érvényesülhettek.²²

A fejedelemség korában a legtöbb uralkodó elismerte és megerősítette a szászok korábban elnyert kiváltságjait. Ebben a radikálisan változó korszakban az egyházi életben is villámgyors változások kezdődtek. A Nyugat-Európában tanult, művelt, humanista szász értelmiségiek vezető szerepet játszottak az erdélyi hitújítás kibontakozásában és megszervezésében.²³ A római katolikus misét, Hieronymus Ostermayer tudósítása szerint, már 1542-ben közösségeikben felváltotta a lutheránus istentisztelet. A humanizmus és a protestantizmus elterjesztésében elsősorban Johannes Honterusnak (1498–1549) volt meghatározó szerepe, aki már 1543-ban kinyomtatta a reformáció alaptételeit tar-

²⁰ Vogel 2001: 98.

²¹ Köpeczi 1987 I: 361–355, 409–414, Wagner 1990b: 44–47.

²² Roth 1999: 31–34.

²³ Roth 1999: 3538.

talmazó könyvecskéjét (*Reformationsbüchlein*), amelyről még Luther és Melancthon is elismerőleg nyilatkozott, s végül is itt Erdélyben az evangélikus egyház alapjává vált.²⁴

Honterus az új vallás és hit terjesztésére nyomdát (1539) és iskolát alapított. Majd 1543-ban kidolgozta a brassói protestáns egyház új iskolaszabályzatát (*Constitutio Scholae Coronensis*), mely évszázadokon át modellként szolgált, és érvényben maradt valamennyi szász gimnáziumban. Hívei Honterust 1544-ben Brassó város lutheránus lelkipásztorának választották, ahonnan az új vallás futótűzként terjedt el Királyföld más városai és falvai felé is. A szászok 1547-ben egységesen áttértek a lutheri tanokra épülő, gyökeresen megreformált hitre. Az erdélyi szászok számára 1544-ben szintén Johannes Honterus állította össze a *Compendium Iuris Civilis in Usum Civitatum ac Sedium Saxonicarum in Transylvania Collectum* című törvénygyűjteményt, mely 1538-tól egészen a modern polgári törvénykönyv bevezetéséig szabályozta és kodifikálta az erdélyi szászok jogi normáit és életét. Majd 1547-ben megjelentette az összes erdélyi lutheránus egyház belső életét szabályozó rendtartását (*Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*), amelyet az Univerzitas 1550-ben elfogadott, és a Szászföldön kötelezővé nyilvánított.²⁵

Erdély Tordán megtartott országgyűlése 1568-ban, első ízben Európában, deklarálta és elismerte a vallásszabadságot. Az újonnan megalakult szász lutheránus egyház püspöki székhelyét 1571-ben Berethalomra lokalizálták, ahol egészen az 1867-es kiegyezésig működött.²⁶

A reformáció elterjedése Erdélyben egybeesett és szervesen összefonódott a humanista eszmék meghonosodásával meg elterjedésével. Az új szellemi áramlat elterjedésében, a hitújításhoz hasonlóan, elsősorban azok a művelt szász értelmiségiek játszottak fontos szerepet, akik korábban nyugati egyetemeken folytattak tanulmányokat. Stephan Tieröchsel (Taurinus), Adrian Wolphard, Johannes Sommer, Christian Schesaus, Jakob Piso, Johannes Honterus, Walentin Wagner szász humanisták eredményei szerte Európában ismertek voltak.²⁷ Például Johannes Honterus grammatikai, földrajzi és csillagászati munkáit az európai tudományos élet számon tartotta, ismerte, felhasználta és nagyra becsülte. A tizennégy kiadást megért latin nyelvtanát (*de Grammatica libri duo*) Európa valamennyi iskolájában használták. A kopernikuszi világméretű forgalmazó világleírását (*Rudimenta Cosmographica*) összesen negyven alkalommal adták ki különböző városokban. Munkájának 1542-es kiadásához 16 olyan térképet csatolt, amit Honterus önmaga metszett. Erdélyről készített híres térképét 1532-ben nyomtatták Baselben, mely jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a művelt európai emberek felfedezzék és megismerjék ezt az országrészt.²⁸

A könyvnyomtatás hatékonyan elősegítette a humanizmus és a hitújítás eszméinek terjesztését. Az első szász nyomdát Erdélyben 1529-ben, Nagyszében városában alapították.

²⁴ Roth 1999: 36.

²⁵ Vogel 2001: 99.

²⁶ Kőpeczi 1987 I: 459–471, Wagner 1990b: 48–54.

²⁷ Vogel 2001: 99.

²⁸ Vogel 2001: 100.

A másikat pedig Honterus létesítette 1539-ben Brassóban. Mindkét szellemi műhelyben számos olyan latin, görög, német, magyar és román nyelvű könyvet nyomtattak, mely csakhamar bekerült az európai kulturális és szellemi élet körforgásába.²⁹

A lutheri tanokat felvállaló erdélyi szász reformátorok tudatosan nagy gondot fordítottak a kisgyermekoktatására. Már a 16. század idején iskola működött minden szász városban és faluban. Mivel a szász protestáns iskolák voltaképpen a németországi oktatás rendszeréhez igazodtak, a térség nevelésének összehangolása még azt is lehetővé tette, hogy a szász ifjak zökkenőmentesen folytassák tanulmányaikat a nyugati egyetemeken. A protestáns egyház erdélyi kiépülése a német nyelv fokozatos elterjedését és térhódítását is elősegítette. Habár több kísérlet is történt az erdélyi szász nyelvjárás irodalmi szintre való emelésére, a legtöbb író a latin nyelv használatáról fokozatosan áttért a németre. A 16. század második felében a Szász Univerzitas valamint a különböző városok levelezését már egyre inkább német nyelven bonyolították.³⁰

Az erdélyi szászok jelentős szerepet játszottak abban is, hogy a reformáció tanai gyorsan elterjedtek a magyar közösségekben is. Például Heltai Gáspár (1490–1574), Kolozsvárt élő, szász származású tudós nyomdájával nem csak a magyar irodalmi nyelv, hanem az új vallás tanainak a magyar közösségekben való elterjesztésében is jelentős szerepet játszott. A híres kolozsvári nyomdász és író életútja a korabeli kolozsvári etnikai viszonyok dinamikáját is példázza.³¹

Kolozsvár vezetése a tatárjárás után, a 13-14. századok idején elsősorban a szászok kezében összpontosult, de a 15. században a szászok és magyarok számaránya a kincses városban kiegyensúlyozódott. A magyar polgárok előbb elnyerték Hunyadi János pártfogását, majd Mátyás uralkodása idején (1458-ban) a király nyomására a szászok végül elfogadták és elismerték a magyarok egyenjogúságát is a kincses városban. Attól az évtől a városban jellegzetes váltásos vezetés lépett életbe, s a tizenkét tagú tanácsban, valamint a százak tanácsában mindkét etnikum fele-fele arányban volt képviselve. Ugyanakkor, ha a bíró az egyik évben szász volt, akkor helyettesévé magyart választottak. Következő évben már fordítva történt a főbírói és helyettesbírói szerep betöltése.³²

Kolozsvár etnikai szerkezetének módosulását elsősorban az idézte elő, hogy a mohácsi vész után nagyon sok dél-alföldi magyar keresett és talált menedéket a kőfállal körülkerített, biztonságot nyújtó kincses városban. A 16. század második felében, az önálló Erdélyi Fejedelemség idején a város lakosságának többsége már magyar volt. Az etnikai viszonyok és arányok megváltozása azonban több alkalommal is sajátos szó-párbajt idézett elő a két népcsoport között. A nézeteltéréseket a felekezeti viszonyok bonyolultabbá válása is csak tovább fokozta. Ezt a konfliktust példázza az 1568-as kolozsvári magyar–szász disputa is.³³

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Szegedi 2002: 72.

³² Binder 1982: 201–234.

³³ Pozsony 2001: 38–44.

A vita keretében a magyarok hangadói a szászokat *jövevényeknek* nevezték, parasztnak, rusztikusoknak bélyegezték őket, akik csak a magyar királyok jóvoltából nyertek letelepedési engedélyt a városban. „Az magyarok tettek civisekké itt titeket Kolozsvárott, mert vilánusok, rusticusok voltatok az előtt és annál is alábbvaló, mert az paraszt bíró is ítelt crimínális cauzát, de ti nem ítélhettetek.”³⁴ A szópárba bekapcsolódó magyarok szószólói elsősorban újonnan letelepedett, nemesi eredetű személyek voltak, legtöbbször alföldi és délvidéki, török által elfoglalt területről érkeztek Kolozsvárra. A magyarok képviselői a szászokkal szemben felvonultatták és felhasználták a korabeli nemesi ideológia teljes fogalomtárát. Az említett esetet azonban egyáltalán nem nevezhetjük polgári jellegű, modern nemzeti konfliktusnak. A disputa csak abból eredt, hogy a szászok már régebbi városlakók voltak, s a gazdag patrícus réteg igyekezett kirekeszteni a magyarokat a város vezetéséből. Például a kőfállal kerített városba való bejutást (a váltásos vezetés ellenére) továbbra is a szászok irányították, és igyekeztek az újonnan érkezett magyarokat távol tartani a fontosabb döntésektől, a jelentősebb kérdések megoldásától.

A kolozsvári szászok válasza is jellegzetes volt. Egyértelműen megfogalmazták, hogy Kolozsváron ők már századok óta élnek, hogy a lakatlan településből igazi kőfállal kerített várost ők építettek, ezen a vidéken ők teremtettek *kultúrát*, és az erdélyi kiváltságos *nemzetek* sorába a *natio saxonica* is beletartozik. Az erdélyi országgyűléseken részt vehetnek, jogaikat már évszázadok óta a magyar királyoktól kapták. Éppen ezért *jogi* és *östelepesi* szempontból is egyenrangúak a magyarokkal.³⁵

A kolozsvári magyarok és szászok vitája 1592-ben újabb elemekkel gyarapodott, amikor meghalt Hunyadi Demeter, unitárius pap, s a váltásos papválasztás jegyében, a soron következő lelkészt már a szász közösség jelölte ki Erasmus János személyében. A magyar unitáriusok azzal vádolták meg a szászokat, hogy paraszti származású, tehát nem nemes, nem kiváltságos rendű személyt jelöltek a kolozsvári unitárius egyház élére. A kolozsvári szászok válaszukban így fogalmaztak: „Summa mint a kmetők ratióit concludálá, hogy paraszti rendből nem akarnátok plébánost választani, mü sem akarunk. De ezeket nem mondhattátok paraszt rendnek, mert ezek tudós emberek, mind szent írásban, mind sydó nyelven, mind görög nyelven, mind penig az diák nyelvnek tudományiban. Abban a nyelvben penig, kiben minket tanítanak, elégségesek, hogy abból semmi fogyatkozások nincsen.”³⁶

A magyarok a fejedelemség idején előbb egyenlő, majd abszolút többségbe kerültek Kolozsvár lakosságán belül, s ez a változás csakhamar heves etnikumközi disputát okozott. Kihangsúlyozzuk azonban, hogy a 16. század végén nem nemzeti, hanem rendi ellentétek, fogalmak, érdekek csaptak össze a kincses városban. Elsősorban a túlsúlyba került nemesi eredetű magyarok érdekei ütköztek a polgári érdekeket és értékrendet védő szászokéval. A vitában azonban egyik fél sem törekedett a másik megsemmisítésére vagy elűzésére, mivel csak a Mátyás király korában megkötött unió játékszabályainak követke-

³⁴ Binder 1982: 201–235, Benczédi 1885: 27.

³⁵ Benczédi 1885: 25–30, Binder 1982: 47–48.

³⁶ Benczédi 1885: 93.

zetes betartását igyekeztek elérni. Ez a vita ugyanakkor már egyfajta ideológiai előjátéka volt a kolozsvári szászok fokozatos asszimilációjának is, ami az események után a 17. század során be is következett.³⁷

A korszak közhangulatát példázza Albert Huet szász gróf Báthory Zsigmond előtt, a gyulafehérvári országgyűlésen, 1591. június 10-én megtartott beszéde is, melyben az erdélyi szászok gót–géta–dák kontinuitását fogalmazta meg. A nyilvánvalóan politikai céllal elmondott és bemutatott elméletet a korabeli humanisták dolgozták ki az erdélyi szászok jogainak alátámasztására, az őstelepesi jogra való hivatkozással: „Géza király hívott bennünket, s ezért nem vagyunk többé idegenek, hanem az ország teljes jogú állampolgárai: nem vagyunk jobbágyok, hanem alattvalók és kedves hívek. Kiténik ez nemcsak privilégiumainkból, hanem egyéb királyi írásokból is, melyekkel hatalmas ládákat töltöttünk meg, hogy a városházán a magunk becsületére és utódaink emlékezetére megőrizzük őket. Azt mondják, csak vendégek vagytok, jövevények, nem pedig harcosok, az ország védelmezői. Erre én azt felelem: való, hogy vendégek voltunk, de éppen ezt tartjuk tisztességünknek.”³⁸ A szász értelmiségiek közül Johannes Honterus, valamint Valentin Franck von Franckenstein határozottan tagadta a dák-szász kontinuitást. Mivel Franckenstein nézeteit a nagy tekintélyű Leibniz is elfogadta, a nyugati tudósok többet már nem beszéltek erről az eredetmítoszról.³⁹

Az erdélyi humanista gondolkodók sorában Johannes Tröster az *Alt und Neu-Teutsche Dacia* című, 1566-ban Nürnbergben megjelent művében a szászokat Erdélyben őslakosoknak nevezte és tartotta. Miközben a szász etnikum számára előkelő hősöket keresett, nagyon sablonos képet festett az erdélyi magyarságról. A 16. század végére tehát fokozatosan kezdett eltűnni a szász értelmiségiek műveiből a középkori *hungarus-tudat*, és miközben a 17. században érdekeiket már a legtöbben a Habsburgok oldalán látták biztosítottak, a magyarokról csak sötét színekben, mint ősellenségről beszéltek.⁴⁰

Az erdélyi szászok, Albert Huet szász gróf és Michael Weiss brassói bíró vezetésével, cselekvően részt vettek Mihai Viteazul, havasalföldi vajda, 1595-ös törökellenes csatájában. Ennek ellenére, az 1599-es sellenberki ütközet után, Mihai vajda, Gyulafehérvár felé haladva, elpusztította az útjába eső szász településeket, kiirtotta az ott élő lakosságot.⁴¹

Az önálló Erdélyi Fejedelemség idején mélyebb ellentét csak Báthory Gábor uralkodása idején alakult és robbant ki a szászok és a magyarok között. A fejedelem előbb 1610-ben csellem elfoglalta Nagyszében városát, majd Brassó ellen fordult, s 1612. október 16-án, a Földvár melletti nyílt csatában Báthory seregei leverték a Michael Weiss által vezetett brassói sereget. Az ütközet során elesett nemcsak a szász bíró, hanem a brassói gimnázium fiataljainak színe-java is. Ez a történelmi esemény később, a romantikus nemzetépítő

³⁷ Binder 1982: 48, 201–235.

³⁸ Vogel 2001: 98.

³⁹ Bíró 2007: 24.

⁴⁰ Ritoók 1979: 183, Balogh 1993: 50–59, Zach 1991: 24.

⁴¹ Köpeczi 1987 I: 529–532.

korszakban a szász irodalom és történetírás érzékeny pontjává vált, s egészen a 19. század végéig az erdélyi szász történelmi és szépirodalmi művek visszatérő témája volt.⁴²

A 17. század elején Bethlen Gábor fejedelem bölcs politikájával csakhamar békét teremtett, s már 1614-ben Nagyszebent visszaadta a szászoknak. Jogaikat ő is megerősítette, mivel a Habsburg és a Török Birodalom ütközőzónájában nagy szüksége volt az erdélyi szász kézművesekre és kereskedőkre. Uralkodása alatt olyan viszonylagos békét és hatalmi egyensúlyt teremtett, mely messzemenően kedvezett az erdélyi szászok gazdasági és szellemi gyarapodásának is. Ugyanakkor határozottan szorgalmazta a szász települések védelmének megerősítését, melyek a 17. század elején, elsősorban a késői reneszánsz jegyében megszépültek.⁴³ Bethlen Gábor 1619 és 1620 között a mai Szlovákia területéről elsősorban evangélikus németeket telepített Zalatnára.⁴⁴ Mivel a *nagyságos* fejedelem visszaállította és megerősítette a szászok korábban megnyírbált és megsértett kiváltságjait, Georg Kraus már a legjelentősebb erényekkel felruházva írt róla: „Isten adjon az országnak hozzá hasonló uralkodót és hatalmasságot. Igazi atyja volt hazájának. Virágzása teljében hagyta Erdélyt, és szebbé tette, mint amilyennek találta.”⁴⁵

Az előbb említett Báthory-konfliktus ellenére a 16–17. század már a szász-magyar közeledés intenzív korszaka volt. Elsősorban a közös gazdasági, rendi és egyházi érdekek szorosan összetartották a domináns, kiváltságos rétegeket. Ugyanakkor különösen a honvédelem kötelezte őket összefogásra és érdekeik egyeztetésére. Ezt az intenzív kapcsolatot jelzik a nyelvjárási és nyelvtörténeti kutatások is, mivel az említett időszakban jelentős magyar hatás érte az erdélyi szász köznyelvet és kultúrát. A magyar és a szász protestáns tanárok, valamint diákok kölcsönösen látogatták egymás protestáns iskoláit a fejedelemség idején.⁴⁶

Itt hangsúlyozzuk, hogy az erdélyi szászok társadalm szerkezete és annak fejlődése a magyarokétól gyökeresen eltérő módon zajlott. Elsősorban a sajátos autonómiájuknak köszönhetően a feudális struktúrák már nem tudtak olyan mértékben artikulálódni településeikben meg közösségeikben, mint a magyar helységekben. Például ebben az időszakban a nemesség nem is tudott olyan mértékben előretörni a szászoknál, mint az erdélyi magyar társadalom életében. A szász településeken továbbra is a gazdag patríciusok, polgárok játszottak vezető szerepet. Sorsuk formálásában különösen a Nyugaton tanult, humanista eszméken nevelődött, művelt egyházi és világi értelmiségieknek volt súlyos szava. Ez a réteg a 17. század második felében már fokozatosan a Habsburgok felé orientálta a szászokat, ami mélyen sértette az erdélyi magyarok alapvető érdekeit, s lassanként ellehetetlenítette a szász-magyar viszonyt.⁴⁷

Erdély politikai élete mozgalmasabbá vált a 17. század végén. Miután az egyesült európai keresztény seregek 1686-ban Budáról kiűzték a törököket, az osztrákok a magyar

⁴² Kőpeczi 1987 II: 628–632, Ritoók 1979: 183, Lovas 1940, Mika 1893.

⁴³ Kőpeczi 1987 II: 633–655.

⁴⁴ Ritoók 1979: 183.

⁴⁵ Vogel 2001: 98.

⁴⁶ Binder 1971: 208–213, 1973: 126–140, Nagy 1973: 55–74, 1984: 242–155, 259–297, 1993: 11–56, Szabó T. 1971: 179–192, 380–385, 1985: 396–405.

⁴⁷ Kőpeczi 1987 II: 741–744.

területeket nem felszabadított, hanem meghódított tartományként kezelték, majd egyre inkább Erdély bekebelezésére törekedtek. Ebben az új hatalmi konstellációban Erdély vezetői és a rendek képviselői 1688. május 9-én aláírták az úgynevezett *fogarasi deklarációt*, melyben elismerték Erdély egyesülését Magyarországgal és ezt a tartományt is I. Lipót osztrák császár oltalma alá helyezték. Míg Nagyszeben előzékenyen befogadta az osztrák seregeket, Nagybánya, Beszterce és Brassó városa már tudatosan szembe fordult azokkal. Például Brassó város kézművesei 1688-ban fellázadtak a város aulikus irányítói ellen, s a patríciusokból álló vezetőket mind fogságba vetették, s határozottan megtagadták a császári csapatok befogadását. A polgárok el sem tudták azt képzelni, hogy idegen megszállók kezére kerüljün az a város, melynek kapuján még az erdélyi fejedelem se léphetett be engedélyük nélkül. Az osztrákok végül is csak Caraffa és Veterani tábornokok vezetésével, tehát fegyverrel tudták letörni a brassóiak bátor ellenállását. A császári katonaság berendezkedése és a Habsburgok által kivetett hadiadók nehéz helyzetbe hozták az erdélyi szász lakosságot is.⁴⁸

Mivel Apafi Mihály fejedelem 1690. április 15-én meghalt, a török hatalmi körök Thököly Imrét szemelték ki Erdély élére, aki az osztrákok ellenében elsősorban fegyveres eszközökkel próbálta fenntartani fejedelemségének függetlenségét. A zernyesti sikeres csata után erőfeszítéseit a szászok is, különösen Brassó város polgárai támogatták. Bethlen Miklós 1691-ben I. Lipót császártól olyan engedményeket csikart ki, melyek biztosították Erdély belső közhatalmi önállóságát. A *Diploma Leopoldinum* az Erdélyi Fejedelemség sajátos autonómiáját, valamint a három rendi nemzet meg a négy bevett vallás rendszerét, tényét elismerte, azonban az ország rész szuverenitását már nem garantálta. A bécsi udvar később Erdélyt Nagyfejedelemséggé nyilvánította, s Habsburg uralkodó töltötte be a fejedelem tisztségét. A szászok ebben az új politikai helyzetben továbbra is megőrizték a Királyföld autonómiáját, s annak élén tovább működhetett a Szász Egyetem.⁴⁹

Ez a viszonylagos nyugalom azonban csak 1703-ig tartott, amikor kirobbant a II. Rákóczi Ferenc által vezetett kuruc szabadságharc. A fejedelem 1704-ben kiáltványban szólította meg a szászokat, de azok a fegyveres összetűzések idején tudatosan a labancok oldalán álltak. A kurucok elől menekülő császári seregek több alkalommal is menekéket találtak a megerősített szász városaikban, de az osztrák csapatok sokszor még a szászok településeit sem kímélték. Például 1703-ban felégették és kifosztották Nagy- és Kisdísznódot, Sellenberket, Nagypoldot és Doborkát, a kuruc csapatok pedig feldúlták Szelindek várát. A nyolc éven át tartó hadiállapot miatt a megerősített szász városokba menekült, összezsúfolódott lakosságot pestisjárványok tizedelték meg. Például Segesvárt, ahol korábban 1000 család élt, 1709-ben már csak 200 maradt életben. Az erdélyi kuruc-labanc összetűzéseknek végül is az 1711. április 29-én megkötött szatmári béke vetett véget.⁵⁰

⁴⁸ Köpeczi 1987 II: 874–877.

⁴⁹ Vogel 2001: 1001.

⁵⁰ Köpeczi 1987 II: 877–920, Wagner 1990b: 54–55.

A Habsburg Birodalomban

Habár a szászok az Erdélybe bevonuló császári csapatokat nem fogadták egységesen lelkesedéssel, titokban mégis reményeket tápláltak a Habsburg uralommal kapcsolatban, mivel az osztrákok érdekeit messzemenően kiszolgálták a kuruc szabadságharc alatt. Ennek a hűségnek viszonzásaképpen az osztrák adminisztráció a gubernium székhelyét csakhamar Nagyszebenbe helyezte. Mária Terézia és II. József császár uralkodása idején Samuel von Bruckenthal volt a korszak legjelentősebb, legtehetősebb és legműveltebb szász politikusa, aki egyúttal a császárnő tanácsadója volt különböző erdélyi ügyekben. A báró 1776-tól az erdélyi kancellária elnöke, majd 1774–1787 között Erdély kormányzója volt.

A gubernátor meg az erdélyi szászok II. József idején csakhamar ellentétbe kerültek a bécsi udvarral, mivel az abszolutista vezetésre vágyakozó uralkodó rendelkezései érzékenyen érintették a szászokat, megsértették évszázados jogait és kiváltságait. Például 1734-1781 között ausztriai evangélikusokat, *Landlereket* telepítettek le a megfogyatkozott dél-erdélyi helységekre. Majd II. József elismerte a Királyföldön élő román lakosság jogait, s 1781-ben bevezették az úgynevezett *koncivilitást*, ami megszüntette a szászok addigi kizárólagos házvásárlási jogát a szászjogú falvakban meg városokban, ami voltaképp nagyon érzékenyen érintette az erdélyi szászokat. Mivel elvesztették kizárólagos polgárjogaikat településeiken belül, a románok és a magyarok már szabadon beköltözhetek városaikba meg falvaikba. Az osztrák rendelkezések ugyanakkor sértették a szászok egyházi és iskolai autonómiáját is, mivel a bécsi adminisztráció ezeket az intézményeket is fokozatosan állami irányítás alá akarta vonni.

A bécsi udvar a gubernium székhelyét Nagyszebenből Kolozsvárra tette át, majd 1784-ben Erdély területét 11 megyére osztották fel, s annak eredményeképpen a szász Királyföld ideiglenesen elveszítette vagyonát. A szászok alapvető sérelmeiket végül is egy 1787-ben készített iratban fogalmazták meg, melyben elsősorban azt kifogásolták, hogy az osztrák kincstár a Királyföld tulajdonosának tekinti magát, hogy önkényesen felszámolták az Univerzitást, annak birtokait elvették, s bevezették a koncivilitást. De sértőnek találták az új törvényhatósági beosztást, valamint a bírósági reformokat is. Kiváltságait végül is 1790-ben visszanyerték, amikor II. József császár visszavonta korábbi rendeleteit.⁵¹

A bécsi udvar felvilágosult abszolutista rendelkezései végül is azt eredményezték, hogy a rendi jogaikhoz ragaszkodó erdélyi szászok és magyarok újra összefogtak. Ezt a közeledést tükrözte az 1790 decemberében összehívott erdélyi országgyűlés is, ahol a szászok kinyilvánították a Habsburgok iránti hűségüket, de ugyanakkor jó kapcsolatokra törekedtek az erdélyi magyar nemesekkel is, s továbbra ragaszkodtak a három rendi nemzet uniójához, valamint alapvető rendi kiváltságjogaikhoz.⁵²

⁵¹ Köpeczi 1987 II: 972–974, 1011–1028, 1083–1111, Wagner 1990b: 55–58.

⁵² Köpeczi 1987 II: 1112–1127, Wagner 1990b: 58–59.

Érdekes módon, II. József rendeleteinek kibocsátása után, az erdélyi szászok körében csakhamar fellendültek és hangsúlyossá váltak az eredetükkel kapcsolatos kutatások. A szász értelmiségiek elsősorban írott dokumentumok és történelmi források segítségével akarták bizonyítani megnyirbált privilégiumaik jogosságát a szélesebb nyilvánosság előtt. A Göttingában élő August Ludwig von Schlözer voltaképp megrendelésükre készítette el 1797-ben megjelentett *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című könyvét. A széles körben elismert és tisztelt egyetemi tanár munkájában a II. József által megkérdőjelezett és felszámolt szász kiváltságjogokat próbálta legitimizálni. Miközben kiadványában a szászok politikai meg kulturális elsőbbségét és kontinuitását bizonyította, egyértelműen megkérdőjelezte az itt élő magyar nemesek kiváltságjogait. Következtetése az, hogy a szászok Erdélyben őshonosok, és pont olyan jogot formálhatnak erre a területre, mint a magyar nemesek. Ugyanakkor az is megfigyelhető Schlözer szövegében, hogy a szászokat, tudati szinten a német nemzeti identitásba próbálta integrálni. A magyar tudósok válasza, elsősorban a megfelelő tudományos intézmények és folyóiratok hiányában sokáig késett. Végül is Aranka György, aki már 1790-ben kezdeményezte az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalapítását, fogalmazta meg anyanyelvén az erdélyi magyar értelmiségiek álláspontját és válaszát.⁵³

A korabeli szász folyóiratokban, például a *Siebenbürgische Quartalschrift* 1790–1801 között, német nyelven megjelenő számai miközben a magyarságról nagyon sajátos képet forgalmaztak, hangsúlyosan kiemelték a szászok történelmi elsőbbségét, kulturális és tudományos fölényét. Tehát a polgári nemzetépítés kezdetén, a közvetlen szomszédjaikkal kapcsolatban forgalmazott sztereotípiák és karakterológiák a magyarokat rendszerint ősellenségként, barbároknak, vadaknak és civilizálatlanoknak nevezik.⁵⁴ Az erdélyi magyar és szász tudósok között, a 18-19. századok fordulóján kibontakozott vita, valamint a görög katolikus vallású román értelmiségiek által 1791-ben megfogalmazott *Supplex Libellus Valachorum* című röpirat voltaképp már a modern polgári nemzetépítés kezdetét jelentette.⁵⁵

A szász városokban nagyon gyors polgárosodás bontakozott ki a 18. század idején. Nagyszeben meg Brassó városa csakhamar a *szabadkőművesség* erdélyi centrumává vált. 1722-ben az erdélyi szász evangélikus egyház elhatározta a fiúk és a lányok kötelező oktatását. A tankönyvek költségeit pedig a *szász nemzet* vállalta magára. 1752-ben Nagyszebenben meglepedett az első vándorszínész társulat. Szintén a szászok *fővárosában* alapították meg az első erdélyi olvasóegyletet 1758-ban. Samuel von Bruckenthal báró 1764-ben már egy önálló szász egyetem megteremtésére tett kísérletet. 1769-ben Nagyszebenben megnyílt az első állandó városi színház. A fény századának végén fokozatosan megjelentek az első polgári lapok is. Például 1778-ban megindult a *Theatral-Wochenblatt* című nagyszebeni német nyelvű folyóirat, majd 1784-től a *Siebenbürger Zeitung* kezdte meg működését. A szászok művelődési életében nagyon jelentős eredmény volt az is,

⁵³ Bíró 2007: 18.

⁵⁴ Bíró 2007: 25–31.

⁵⁵ Bíró 2007: 30.

hogy 1817-ben megnyitották a nagyközönség előtt a Bruckenthal-múzeumot, Erdély egyik legkorábbi és leggazdagabb közgyűjteményét.⁵⁶

A szász települések fejlődése tovább folytatódott a 19. század elején is. Például Brassóban 1823-ban megalapították az első textilgyárat. Nagyon fontos lépés volt a polgári, gazdasági életben a hitelintézetek megalakítása is: például Brassóban 1835-ben, Nagyszebenben pedig 1841-ben alakult bank. Ugyanott 1841-ben kezdte meg működését a szakképzett nővérképzés is. Az első iparegyesületet már 1840-ben megalakították, majd 1845-ben létrehozták az erdélyi szász mezőgazdasági, érdekvédelmi szervezetet. Már 1839-ben Nagyszebenben zeneegyletet alapítottak, majd 1840-ben létrehozták az Erdélyi Német Honismereti Egyesületet (*Verein für Siebenbürgische Landeskunde*).⁵⁷

Az erdélyi magyarság egyrésze ezt a pezsgő polgári fejlődést már nem nézte szimpátiával, mivel a 19. század első felében kibontakozott modern polgári nemzetépítés csakhamar átrendezte a korábbi organikus szász-magyar kapcsolatokat is. Az erdélyi szászok a modern nemzet- és kultúraépítés keretében egyre inkább a német belső területek gyakorlatát fogadták el mintaként művelődési, egyházi és iskolai életükben. A magyar képviselők 1842-ben az erdélyi országgyűlésen nem vették figyelembe a szász küldöttek ellenszavazatát, és törvényt fogadtak el a magyar nyelv fokozatos bevezetéséről a hivatalos, adminisztratív életben. Ez a döntés rögtön kiváltotta a szász értelmiségiek heves tiltakozását. Ebben a feszült légkörben keletkezett Stephan Ludwig Roth híres röpirata, a *Der Sprachkampf in Siebenbürgen*. A kirobbant „nyelvharcban” az osztrák származású Daniel Roth már a románokkal való nyílt rokonszenvezését fejezte ki. Ugyanez a radikalizmus volt megfigyelhető Johann Fr. Geltch szövegeiben is, aki kompromisszumként még a latin nyelv hivatalos használatát javasolta.⁵⁸

A 19. század első fele az erdélyi szászok számára is elsősorban a nemzeti ébredés korszaka volt, amikor a királyföldi településekben megtörtént a szász művelődési élet soha sem látott kibontakozása. Ebben a korszakban fokozatosan megszületett és megerősödött a szász sajtó, színes színházi és irodalmi élet alakult ki, szerteágazó történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatások kezdődtek közösségeikben. A Királyföld rendi kiváltságjogai helyett egyre többen a Szászföldet olyan autonóm területté szerették volna formálni, melynek belső hivatalos nyelve a német, s önmagukat pedig egyre határozotabban a belső német polgári nemzet szerves részének tekintették.

A 19. század harmincas-negyvenes éveiben az erdélyi szászok művelődési téren is a német belső területek felé tekintettek meg igazodtak. A polgári nemzettudat kiépítésének céljából létrehozták 1842. május 8-án az Erdélyi Szász Honsimereti Szövetséget, melynek első folyóirata, az *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1843–44-től jelent meg. Ez a nagyon hosszú életű sorozat a másik periodikával (*Korrespondenzblatt*) együtt az erdélyi múlt kutatásának nagyon fontos forrása. Az egyesület évtizedeken át közvetítette az erdélyi szász tudományosság eredményeit, de a szakmai eredmények népszerűsítését is.

⁵⁶ Köpeczi 1987 II: 1073–1075, Ritoók 1979: 24.

⁵⁷ Ritoók 1979: 185, Pukánszky 1943: 116–119.

⁵⁸ Roth 1999: 63–65.

sítése mellett felvállalta a honismeret és a szülőföld iránti szeretet, vonzódás megerősítését is. Megjelentette az erdélyi szász nyelvjárások szótárát, meg a középkori oklevelek gyűjteményét. A totalitárius, nacionalista, kommunista román hatalom végül is 1947-ben tiltotta be az egyesület működését.⁵⁹

Az erdélyi szászok nemzetépítő gyakorlatának nagyon fontos időszaka volt az 1846-os év, amikor Leopold Maximilian Moltke megalkotta a *Siebenbürgen, Land des Segens* kezdetű dalszöveget, mely az egyre erősödő nemzeti mozgalmak idején, Lukas Hedwig megzenésítésében, az erdélyi szászok néphimnuszává vált.⁶⁰

*Siebenbürgen, süsse Heimat,
Unser teures Vaterland!
Sei gegrüsst in der Schöne,
Und um alle deiner Söhne
Schlinge sich der Eintracht band!*

*Erdélyország, édes földünk,
Drága szülőhazánk!
Áldott légy örök szépségedért,
S tájaidnak minden gyermekét
Egyetértés fogja át.*

Az 1840-es évek művelődési eseményei és az úgynevezett *nyelvharc* végül is ideológiailag előkészítették a két közösség (szászok és magyarok) viszonyát az 1848-as események sodrásában. Nagyon kevés volt az az erdélyi szász értelmiségi, aki nyíltan rokonszenvezett volna a magyar polgári forradalom alapvető, egyetemes eszményeivel vagy célkitűzéseivel. Ezek között csak *Iosef Marlin* nevét említhetjük, aki 1848 márciusában beállott nemzetőrnek, s a világszabadságot a sajátos etnikai érdekek előterébe helyezte.⁶¹

Az erdélyi események sodrásában a szászok is felállították nemzetőrségeiket már 1848 áprilisában. Küldötteik május 29-én, a kolozsvári országgyűlésen, még megszavazták Erdély egyesülését Magyarországgal, de képviselőik döntése élénk tiltakozást váltott ki a szászok körében, akik csakhamar küldöttséget menesztettek a császárhoz az unió megakadályozására. Ugyanakkor súlyos sértésként élték meg azt is, hogy a magyar országgyűlés nem ismerte el a szászok korábbi, kivételes jogi helyzetét, s a minisztérium a szász székek élén álló főtisztet úgy nevezte ki, mint a megyék élén álló főispánokat. A magyar parlament keretében azonban nem fogadták el a szász comes választásának, a hagyományos jogi rend meg az Unierzitas fenntartásának korábbi procedúráját sem.⁶²

⁵⁹ Vogel 2001: 101.

⁶⁰ Ritoók 1979: 25–31. 185, Balogh 1994: 77–81, Roth 1842.

⁶¹ Mariin 1994, Balogh 1994: 79–80.

⁶² Vogel 2001: 102.

A jobbágyfelszabadítás, mely 1848. június 6-ától lépett életbe, kiterjedt az erdélyi vármegyék területén élő szászokra is. A radikális szász fiatalok azonban augusztus 13-án megalakították az erdélyi német ifjúsági szövetséget, s vezetőjüknek Fabini Tivadart és Stephan Ludwig Rothot tekintették. Az erdélyi szászok 1848 októberében a románokkal együtt már nyíltan az osztrák csapatok oldalára állottak, s szembeszálltak a magyar forradalmi seregekkel.⁶³

Az 1849-es fegyveres összecsapások idején a szászok és magyarok a barikádok két ellenkező oldalára kerültek. 1849. március 11-én Bem csapatai kemény ostrom után erővel elfoglalták Nagyszebent, a szászok fővárosát. Majd május 11-én a kolozsvári Fellegvárbán a forradalmi törvényszék halálra ítélte a szász forradalmi ifjak szimbólumértékű vezéralakját, Stephan Ludwig Rothot, akit csakhamar ki is végeztek. Ezek az események alapjaiban megrontották az erdélyi magyarok és szászok korabeli és későbbi kapcsolatát.⁶⁴

A magyar polgári forradalom és szabadságharc leverése azonban nem azt hozta a szász és az erdélyi román vezetők számára, amire ők korábban számítottak. Az önkényuralom idején (1852-1867 között) az osztrákok ideiglenesen felfüggesztették a szász Királyföld autonómiáját. Közben a szebeni országgyűlés 1863-ban törvényt fogadott el az erdélyi nemzetiségek, valamint a magyar, a román és a német nyelv egyenjogúságáról. A magyar és az osztrák uralkodó körök végül is a szászok megkérdése nélkül, 1867-ben kiegyeztek, s a dualista államforma keretében megtörtént Erdély egyesülése is Magyarországgal.⁶⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchiában

Az 1867-es kiegyezés az erdélyi szászok számára mély csalódást okozott. Az 1868-as magyar országgyűlés az ország területén már csak egy politikai nemzetet, a magyart ismerte el. A liberális politikai gyakorlat keretében 1872-ben megszüntették a középkorias céheket, majd pedig 1876-ban jogilag végleg felszámolták a *Királyföldet* is. Erdély területét közigazgatásilag csakhamar egységesítették, és a korábbi kiváltságos királyföldi szász területeket mind betagolták a vármegyék rendszerébe. A szászok, a korabeli politikai események sodrában, már egységesen és határozottan kérték az 1868. évi nemzetiségi törvény módosítását, mivel a magyar nyelvnek, mint államnyelvnek a bevezetése és kezelése több szempontból is sértette őket. Mivel megszüntették a szász Univerzitas politikai és közigazgatási funkcióit, azt gyakorlatilag olyan alapítvánnyá változtatták, mely saját javait elsősorban csak a szász iskolarendszer és művelődési élet támogatására fordíthatta. A szász ispán jogai Szeben vármegye főispánjára, mint az állam helyi képviselőjére, szálltak. A felsorolt intézkedések ellen az elégedetlenség azonban egyre fokozódott a szász közösségeken belül, s a radikálisok csakhamar megalakították a Szász Néppártot (*Sächsische Volkspartei*).⁶⁶

⁶³ Uo.

⁶⁴ Ritoók 1979: 27–32, Kroner 1973: 166–188, Wagner 1990b: 60–63.

⁶⁵ Wagner 1990b: 64, Ritoók 1979: 32–35.

⁶⁶ Roth 1999: 71–75, Vogel 2001: 102–103.

Az 1890-ben összehívott szász gyűlés végül is elfogadta az osztrák–magyar kiegyezést, s országgyűlési képviselőik beléptek a kormányzó pártba. Mivel a magyar hatalom sike- resen integrálta a szászokat, s méltányolta együttműködési készségüket, messzemenően támogatta iskolarendszerük működését. Ugyanakkor a szász elitben hamar tudatosodott, hogy egyedül csak a gazdasági és művelődési felemelkedés jelenti nemzeti létük és fenn- maradásuk biztosítékát ebben a megváltozott, új politikai helyzetben.⁶⁷

A középkorban elnyert kiváltságjogok az erdélyi szászok számára évszázadokon át biz- tosították az autonóm gazdasági, művelődési, egyházi és intézményes életet. A magyar- ság és a székelység mellett (különösen a független fejedelemség idején) cselekvően részt vehettek a régió irányításában, törvényeinek kidolgozásában és ellenőrzésében. Tehát államalkotó, társnemzet státusát és mindennapi gyakorlatát élhették meg. A rendi struk- túrákban elfoglalt helyük kizárta azt, hogy közösségeiket kisebbségnek tekintsék, vagy ők annak érezzék önmagukat. A kiegyezés után azonban elveszítették korábbi különle- ges státusukat és rendi jogaikat, éppen ezért 1867 után már identitásában veszélyeztetett nemzeti kisebbségi csoporttá váltak, s a következő évtizedekben ennek az új helyzetnek a függvényében kezdtek viselkedni.⁶⁸

Az 1879-es iskolatörvény elfogadása és bevezetése nagyon érzékenyen érintette a szá- szokat, mivel az elemi iskolai osztályok tanrendjébe kötelező módon be kellett vezetniük a magyar nyelv oktatását is. Ezt a rendelkezést végül is 1883-ban kiterjesztették a szász középiskolákra is. 1890-ben a Szász Néppárton belül kialakult a *zöld szászoknak* neve- zett radikális szárny, akik vezetőjüké dr. Karl Wolfot választották. Az úgynevezett *fekete szászok* a magyarsággal már békülékenyebb politikát akartak megteremteni.⁶⁹ A 19–20. századok fordulóján a radikalizálódó szászok egyre inkább a német belső területek felé tá- jákozódtak, s növekvő szimpátiával kezdték figyelni a porosz állam katonai sikereit. A szá- szok radikalizálódását tovább növelte az 1907-ben elfogadott Apponyi-féle iskolatörvény is, mely valójában a magyarországi nemzetiségek egyházi iskoláinak megszüntetésére és a magyar nyelv oktatásának kiterjesztésére irányult.⁷⁰

Az erdélyi szász művelődési és irodalmi életet a 19. század második felében az úgyne- vezett *Blütezeit* határozta meg. Ez az irányzat türelmetlen nemzeti romantikára alapo- zott, s általában „nagy” történelmi témákat és agresszív magyarellenességet forgalma- zott. Ezzel az irányzattal szemben a századfordulón jelentkezett egy olyan újabb szász értelmiségi nemzedék, mely modellkeresésében elsősorban a művelt nyugati eszmék felé fordult. Adolf Meschendörfer vezetésével 1907-1914 között megjelent Brassóban a *Die Karpathen* című folyóirat, mely csakhamar a fiatal generáció népszerű sajtóorgánumává vált. Azok a fiatalok, akik ehhez az értelmiségi csoportosuláshoz tartoztak, már tudatosan

⁶⁷ Vogel 2001: 102.

⁶⁸ Kósa 1994: 174.

⁶⁹ Wagner 1990b: 65–66, Pukánszky 1943: 148–149, Ritoók 1979: 34–35.

⁷⁰ Wagner 1990b: 65–71, Pukánszky 1943: 150, Ritoók 1979: 188.

és határozottan szembeszálltak a vidékiességgel, a bezárkózással, műveikben pedig jóval árnyaltabb magyarságképet forgalmaztak.⁷¹

Az erdélyi magyarok és szászok az első világháború idején a barikád azonos oldalán harcoltak. Ez a közös élmény nagyon sok embert egymáshoz közelített. Azonban a világháborús sorsélmények sem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy feloldódjanak az évszázadok alatt kialakult előítéletek, valamint a történelem folyamán megszilárdult és bemerevedett görcsök vagy sztereotípiák.

Az egységes román nemzetállamban

Az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháborút vesztes félként zárta. A nyugati nagyhatalmak érdeke akkor az volt, hogy minél jobban feldarabolják ezt az államalakulatot. Az erdélyi szászok vezetői a Monarchia összeomlásának idején még a magyar állam keretei között vélték jövőjüket, s a Károlyi-kormány idején elsősorban a szász területek hajdani autonómiáját kívánták újra elérni. A Szász Nemzeti Tanács azonban jól érzékelt az új nagyhatalmi erőviszonyokat, s a Medgyesén, 1919. január 8-án összehívott gyűlésen már tudatosan támogatták Erdély egyesülését a Román Királysággal. A szász elit képviselői 1919. november 6-án Segesváron gyűltek újból össze, ahol kidolgoztak egy 18 pontos szász népi programot. Ugyanott elhatározták, hogy a legmagasabb politikai fórum életükben az Erdélyi Német-Szász Népi Tanács. Ennek vezetőjévé 1928-ig dr. Adolf Schullerust választották meg.⁷²

A szászok 1919-től már a romániai németek csoportjában vettek részt a román parlament munkálataiban. A bukaresti törvényhozói testületben az erdélyi szászokat is az ún. Német Párt képviselte, de 1921-ben létrejött a Nagyromániai Németek Szövetsége (*Verband der Deutschen Grossrumaniens*). A román hatalom a szászok támogatásának viszonzásaként 1922-ben Richard Csáki vezetésével létrehozta a romániai németek kultúrhivatalát.⁷³

Egy sajátos egyházi konfliktus bonyolította meg az erdélyi szász-magyar kapcsolatokat közvetlenül Trianon után. Egészen 1919-ig öt erdélyi, magyar nyelvű lutheránus gyülekezet a szász püspökséghez tartozott, míg a többi harminchárom már a magyarországi evangélikus egyház része volt. A brassói, aradi, bánáti és az *ötvárosi* egyházmegye képviselői 1921. július 7-9. között zsinatot tartottak Kolozsváron, ahol megalapították a romániai ágostai hitvallású evangélikus egyházkerületet. Ennek hivatalos, állami elismerését a szász egyházi vezetők minden eszközzel meg akarták akadályozni, arra hivatkozva, hogy a szász egyházhoz tartozóknak nem volt joguk részt venni a zsinaton.⁷⁴

A szászok a középkori szász Királyföldhöz tartozó magyar lutheránus közösségeket (Brassó, Kiskapus, Zselyk, Székelyzsombor, Hosszúfalu, Oltaszakadát, Barcaújfalu,

⁷¹ Ritoók 1979: 36–37, Balogh 1993, Meschendörfer 1931.

⁷² Ritoók 1979: 38–39, Wagner 1990b: 71–72.

⁷³ Ritoók 1979: 39–40, 189.

⁷⁴ Kiss 1991.

Nagyszemplak és Kolozsvár) a történelmi jog alapján továbbra is a nagyszebeni szász püspökség vezetése alatt próbálták megtartani. A román kormány, a szászok heves tiltakozása ellenére, 1926-ban mégis engedélyezte az önálló romániai magyar lutheránus egyház, szuperintendencia megalakulását, de csak az említett királyföldi közösségek kivételével. Azok egészen 1948. augusztus 9-ig csak fokozatosan csatlakozhattak az erdélyi magyar ágostai hitvallású evangélikus egyházhoz, utoljára Kolozsvár, Székelysombor, Zselyk és Marosvásárhely.⁷⁵

Az 1921-es romániai földtörvényt úgy hajtották végre, hogy a szász evangélikus egyház csakhamar elveszítette vagyona 55%-át, a többit pedig 1937-ben szétosztották a szász egyház és egy romániai kulturális egyesület között. Az erdélyi szászok politikai képviselői 1923-tól fokozatosan kijózanodtak, amikor a román parlament megszavazta az új polgári alkotmányt, mely a szászok számára a korábban megígért kisebbségi jogokat, kiváltságjogokat teljesen mellőzte. 1924-től kezdődően az egyezkedés taktikájától a *Deutsche Partei* fokozatosan eltávolodott és mindinkább ellenzékbe szorult.⁷⁶

Az új politikai szituációban a románságnak egyaránt alárendelt szászok és magyarok közeledése most már a teljes egyenlőség alapján bontakozhatott ki. Ezt a szellemi közeledést példázta az 1926-ban, Berlinben megszervezett erdélyi népművészeti kiállítás is, melynek szervezője, Richard Csáki az erdélyi szászokat az anyaországi németek figyelmébe akarta állítani. Ezt azonban nem elfogultan tervezte, hanem a román és a magyar népművészet bemutatására is nagy figyelmet fordított. A kiállítási felületen összesen 3 szász, 2 román és 4 magyar terem mutatta be az egyes etnikai csoportok művészetét.⁷⁷A magyar termekben elsősorban a székely, a torockói és a kalotaszegi tájegységek népművészetét mutatták be. Ugyanakkor az erdélyi magyar egyházi művészet legkiválóbb darabjait régi díszmagyar viseletekkel együtt tárták a látogatók elé.⁷⁸

A két világháború közötti szász-magyar kapcsolatok legszebb példáját végül is a *Klingsor* és az *Erdélyi Helikon* folyóirat írói köre szolgáltatta. Erre a szellemi közeledésre 1926–1928 között került sor, a korra jellemző transzszilvanista eszmei tájékozódás keretében.⁷⁹ Mindkét lap, meg a köréje csoportosuló értelmiségi kör, tudatosan felvállalta ezt az ideológiát, s kölcsönösen törekedtek egymás kultúrájának és irodalmának bemutatására, irodalmi esteket szerveztek, magyar és szász lapszámokat szerkesztettek. A szász értelmiségiek is szövegeikben főleg az erdélyi táj emberformáló hatását hangsúlyozták, s elsősorban azokra a történelmi eseményekre utaltak szövegeikben, melyek korábban nem telítődtek ellentétes érzelmeket kiváltó jelentésekkel. Tehát megnyilatkozásaikban a megbékélést, a kölcsönös egymásrautaltságot, az erdélyi etnikumok kulturális gyarapodását, kölcsönös gazdagodását fogalmazták meg.⁸⁰ Ebben a szellemi erjedésben

⁷⁵ Kiss 1991.

⁷⁶ Ritoók 1979: 40–44, 189.

⁷⁷ Vlaicu 1987, 1993.

⁷⁸ Sulyok 1927.

⁷⁹ K. Lengyel 1993: 273–338.

⁸⁰ Vogel 2001: 103.

keletkezett Meschendorfer regényének magyar nyelvű változata (*Corona*) is Kós Károly fordításában.⁸¹

Sajnos az erdélyi szász és magyar értelmiségiek összefogása gyorsan félbeszakadt az 1920-as évek végén, amikor az egyre fasizálódó légkörben minden közeledést, próbálkozást már mindkét oldalról bizalmatlanság övezett.⁸² Az erdélyi szász elit egyik része, a gyorsan változó hatalmi, politikai körülmények között, felvállalta az 1930-as években kibontakozott „nagynémet” eszméket. Az erdélyi szász identitás szerkezetében csakhamar nagy törést okozott a Németországból kiinduló nemzeti szocialista ideológia. Annak erdélyi szószólói fokozatosan elsorvasztották az erdélyi szászság évszázadokon keresztül kialakított sajátos identitástudatát, s ezáltal e népcsoportot kiemelték és kiszakították természetes etnikai és kulturális környezetéből, kontextusából. A korabeli erdélyi szász történétírók munkáikban már nyíltan politikai szempontokat érvényesítettek, melyek csakhamar a náci ideológia szócsövévé váltak.⁸³

Az egyház a szászság számára korábban is jóval többet jelentett egy felekezethöz, mivel a szorongatott etnikum számára nagyon fontos érdekképviseleti szerv, életforma volt. Az erdélyi szász hagyományokhoz és erkölcsi értékekhez ragaszkodó egyház ebben az összetett helyzetben is megpróbált ellenállni, hogy ne degradálják és ne alakítsák át a politikai perverziónak eszközévé. A nagynémet tudat és a nemzetiszocialista ideológia kiépítésének gyakorlatában azonban nagyon sok egyházi ember is részt vett, bekapcsolódott az erdélyi szászok korábbi önazonosságának szétzúzásába.⁸⁴

Fritz Fabritius vezetésével 1935-ben megalakult a romániai németek szövetsége (*Verband der Deutschen in Rumänien*). Ennek radikális, nácibarát szárnya hamarosan elszakadt és megalakította a Romániai Német Néppártot (*Deutsche Volkspartei in Rumänien* = DVR).⁸⁵ Ebben az egyre fasizálódó légkörben a szászok körében is gyanússá vált mindaz, ami a hajdani erdélyi szász identitással volt kapcsolatos. Wilhelm Staedtelt 1941-ben már nem az erdélyi szászok püspökévé, hanem a németek evangélikus püspökévé választották. Szintén attól az évtől a romániai szászok a német etnikai csoport tagjaivá váltak. A százéves múltra visszatekintő Erdélyi Tudományos Társaságot csakhamar felosztották és betagolták a Német Etnikai Csoport Kutatóintézetébe.⁸⁶

1940-ben Észak-Erdélyt a második bécsi döntés után újra Magyarországhoz csatolták. Ennek eredményeképpen az észak-erdélyi falvak lakosságát már államhatár választotta el a Romániához került dél-erdélyi szászságtól. 1943-ban a német állam olyan egyezményeket kötött, melyeknek eredményeképpen az erdélyi szász legényeket közvetlenül a német hadseregbe, vagyis a Wehrmachtba sorolták be.⁸⁷

⁸¹ Meschendorfer 1933.

⁸² Balogh 1993: 151, K. Lengyel 1993, Ritoók 1979: 47–68.

⁸³ Szegedi 1994: 14–20.

⁸⁴ Szegedi 1994: 71–76.

⁸⁵ Ritoók 1979: 190–191, Wagner 1990b: 77.

⁸⁶ Szegedi 1994: 73–74.

⁸⁷ Wagner 1990b: 78–79, Philippi 1993.

Az erdélyi szászok és magyarok a második világháború csatateréin az arcvonal azonos oldalán küzdöttek. Ez a közös élmény alapjaiban meghatározta viszonyukat és sorsukat is a háború utáni évtizedekben. Románia 1944. augusztus 23-án határozottan és gyorsan átállt a németek oldaláról az ország határain álló szovjet hadsereg mellé. A románok kiugrása jelentősen felgyorsította a szovjet csapatok előretörését is. A német és a szász hadvezetés 1944. szeptember 6-9. között evakuáltatta, kiüríttette az észak- és közép-erdélyi szász falvak polgári lakosságát. A második világháború forgataga a menekülő szászokat szétszórta, megtizedelte, nagyobb részük sohasem tért vissza erdélyi szülőföldjére.

Az erdélyi szászok a szocialista évtizedekben

A Romániában berendezkedett sztálinista, kommunista hatalom az erdélyi szászokat a kollektív bűnösség vádjával bélyegezte, mivel azok egészen az utolsó pillanatig kitartottak a fasiszta Németország expanziós törekvései mellett. A román miniszterelnökség már 1945 januárjában, a szovjet hadvezetés parancsára való hivatkozással, a 17 és 45 éves férfiakat, valamint a 18 és 30 év közötti nőket munkaszolgálatra küldte Szovjetunióba, ahol nagyobb részük a Don vidéki szénbányákban dolgozott. A második világháború végén az itthon maradt vagy hazakerült szászok munkaképes részét, több mint 80 000 német nemzetiségű személyt kényszermunkára hurcoltak, ahol több mint egytized részük nem tudta túlélni az embertelen viszonyokat, és elpusztult.⁸⁸ A romániai kommunista hatalom 1945. március 23-án kisajátította a szász parasztok földjeit. A tehetősebb szász földművesek szántóföldjét, telkét és házát elvették, majd utána erőszakkal kitelepítették különböző, kietlen óromániai, regáti részekre: például a Bărăganba, Duna-deltába vagy Dobrudzsába. A sztálinista hatalom 1948. június 11-én elrendelte az államosítást, melynek keretében a városi szász polgárságot is megfosztották tulajdonától.⁸⁹

A szászok és a magyarok ebben a zavaros időszakban újból reálisan közeledtek egymáshoz. Nagyon sok falusi szász család nagylányát inkább a magyar szolgának adták feleségül, csak hogy elkerüljék a Szovjetunióba való elhurcolását és kitelepítését. A deportálások előtt sokan székelyföldi falvakban magyar családoknál bujdosnak, mások pedig magyar családokra bízták telkeiket még kitelepítésük előtt. Kőhalom és Homoród vidékén az üresen hagyott szász telkekre a románok és a cigányok mellett székelyek is jelentős számban telepedtek be.

A román hatalom 1948 júniusában, a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának plénumán döntést hozott a romániai németekkel kapcsolatban. A politikai rendezvényen kijelentették, hogy visszanyerhetik állampolgárságukat, valamint alapvető állampolgári jogukat, s cselekvően bevonják őket is a „szocialista rendszer” építésébe. Szintén abban az évben gyökeresen átszervezték a romániai közoktatást, melynek eredményeképpen felszámolták az erdélyi szászok évszázadokon át működő felekezeti iskoláit. A

⁸⁸ Wagner 1990b: 83–84.

⁸⁹ Roth 1999: 90–91, Vogel 2001: 103–104.

következő évben olyan új egyházi törvényeket hoztak, melyek alapvetően arra irányultak, hogy a szász evangélikus egyházat (a többi kisebbségi egyházzal együtt) szigorú állami- és pártirányítás alá vonják.

A romániai németek végül is 1950-ben visszakapták szavazati jogukat, s a Szovjetunióba hurcoltak is kezdtek fokozatosan hazatérni. A munkaszolgálatosok egyrészt azonban nem Erdélybe irányították, hanem erőszakkal Németországba telepítették, s ezáltal is nagyon sok erdélyi szász családot, már akkor, tudatosan szétforgácsoltak, szétszakítottak. Az 1950-es évek elején Németországban is rendezték az elmenekült és kitelepített szászok jogi helyzetét, kártérítést kaptak a német államtól, s nagy részüket a Ruhr vidékén telepítették le.

A Németországba és az Ausztriába menekült erdélyi szász értelmiségiek közül 1954-ben többen összegyűltek, hogy megtárgyalják az erdélyi szászok jövőjét, erdélyi esélyeit meg távlatait. A találkozó alkalmával reálisan felmérték, hogy az 1939-ben 252 511 lelket számláló etnikum a második világháború, majd a deportálások, kitelepítés hatására 173 735 főre csökkent, vagyis egyharmada közel tíz év alatt elpusztult, elmenekült. A szász képviselők azt is megállapították, hogy az itthon maradottak a kommunista, nacionalista és totalitárius vezetés alatt már nem képesek önálló, külön etnikai entitásként megmaradni. Ennek az értelmiségi elitnek az volt tehát a végkövetkeztetése, hogy a nyolcszázados erdélyi tartózkodás után további fennmaradásukra Erdélyben nincs esély, tehát minden eszközzel vissza kell telepedniük német őshazájukba. Ezt a döntést csakhamar interiorizálta a hazai egyházi értelmiségiek nagyrésze is, s együtt tudatosan előkészítették és szorgalmazták a szász családok Németországba irányuló kitelepedését.⁹⁰

A hazai gulágok foglyai és a román alföldre deportáltak sorában nagyon sok német és szász személy elpusztult. A bukaresti vezetés elsősorban közismert értelmiségiek, lelkesek, brassói és nagyszebeni diákok letartóztatásával és meghurcoltatásával akarta megfélemlíteni az erdélyi szászokat. Az 1956-os magyarországi antikommunista forradalom leverése után kibontakozott terrorhullámban nagyon sok szász értelmiségit letartóztatottak, koholt vádak alapján meghurcoltak, kényszermunkára és vagyonelkobzásra ítélték. A Gheorghe Gheorghiu Dej által vezetett Romániában 1959-ben szervezték meg a szász írók brassói koncepció perét. Az akkor letartóztatott értelmiségieket azzal vádolták, hogy titokban a kommunista rend megdöntésére törekedtek. A „nyilvános” tárgyalás végén az írókat 10-25 éves nehéz kényszermunkára ítélték, vagyonukat és állampolgárságukat pedig elkobozták.⁹¹

A romániai kommunista párt élére 1965-ben Nicolae Ceaușescut választották, aki csakhamar kétarcú politikát honosított meg. Majd 1967-ben diplomáciai kapcsolatot létesített a Német Szövetségi Köztársasággal, s megegyezett abban, hogy évente hány szász, sváb, német személy kivándorlását engedélyezi. Ebből a tranzakcióból a romániai fél nagyon jelentős anyagi hasznot is megszerzett.⁹²

⁹⁰ Wagner 1990b: 85–91, Hajdú 1994: 7–8.

⁹¹ Motzan-Sienerth 1993, Hajdú 2004: 5–19.

⁹² Roth 1999: 95.

Ceașescu az 1968-as csehszlovákiai események után különböző kultúrpolitikai eredményekre kényszerült. Ezzel a lazítással voltaképp el akarta kerülni, hogy a varsói szerződés tagállamai, éppen a hazai nemzeti kisebbségek elnyomására hivatkozva, beavatkozhassanak az ország belügyeibe, s megszállják Romániát. A szász és a sváb értelmiségiek részvételével csakhamar megalakult a Kriterion Könyvkiadó német szerkesztősége is, majd szintén 1968-ban létrehozták a *Német Nemzetiségű Dolgozók Tanácsát*. Ez a kirakatintézmény azonban egyáltalán nem szolgálta a hazai németek és szászok reális érdekvédelmét, mivel az elsősorban a romániai uralkodó körök „demokratikus” imázsát volt hivatott megszépíteni a nyugatiak felé.⁹³

A román totalitárius hatalom, az ideiglenes kulturális és ideológiai „lazítás” után, 1972-től újra ellehetetlenítette a romániai kisebbségek oktatási és művelődési életét, s minden sajátos, kisebbségi autonóm kezdeményezést, önszerveződést vagy próbálkozást már csírájában elfojtott és megsemmisített. Ezekben az években azonban titokban tovább folytatódtak az egyezkedések a hazai németek „tervszerű” kitelepítésével kapcsolatban. Például Ceașescu 1973-ban fogadta a Németországban megtelepedett szászok képviselőit, majd 1978-ban Schmidt szövetségi kancellárral egyezett meg a szászok kitelepítésének felgyorsításában a „humanista” családegyesítésre való hivatkozással. Ebből az egyezségből a román hatalom újabb anyagi nyereséget kaparintott meg.⁹⁴

Az 1980-as évek első felében már mindenki előtt nyilvánvalóvá vált a romániai kommunista totalitárius vezetés és hatalom csődje. Ezt a folyamatot az 1980-as évek elején kibontakozó gazdasági krízis még jobban elmélyítette. Az alapvető élelmiszer és közszükségleti cikkekkel való ellátásban jelentkező gondok újabb lökést adtak a kitelepedőknek. Az akkori közhangulatot tovább élte és bonyolította az országot meglátogató „idegenekkel” szemben foganatosított, szigorított rendőrségi rendelkezés, melynek értelmében csak első fokú rokont lehetett családi hajlékban vendégül látni. Az 1977-es hivatalos népszámláláskor kb. 120-130 000 szász élt Romániában. 1950-1982 között összesen 130 151 német ajkú távozott az országból. Az 1980-as évek második felében már ugrásszerűen megnőtt azoknak a szászoknak a száma, akik illegálisan (sokan a „zöldhatáron” keresztül) hagyták el Romániát.⁹⁵

Az 1989-es változások nyomán a legfiatalabbak pár hét alatt elhagyták az országot. A falusi középréteg távozására a hazai „demokratikus” földreform visszasságai adták meg a végső lökést. Annak keretében elsősorban a kollektivizálás előtti, 1962-es földtulajdonjogi viszonyokat vették figyelembe, pedig a szászokat már korábban, az 1940-es évek végén megfosztották földjeiktől. Az itthon maradt öregebb szászok tétlenül nézték, hogy egykori földjeiket éppen az újonnan betelepedett családok között osztják szét.

A radikálisabb rendszerváltás elmaradása és elhúzódása alapvetően befolyásolta és elősegítette a városi szász középréteg gyors kitelepedését is. Mivel Németországban 1992-ben kilátásba helyezték a letelepedés megszigorítását, a hír még az ingadozókat is

⁹³ Roth 1999: 96–97.

⁹⁴ Roth 1999: 97, Vogel 2001: 104.

⁹⁵ Vogel 2001: 104.

távozásra készítette. A rendszerváltozást követő két évben kb. 150 000 szász távozott Erdélyből. 1992-ben már csak 39 552 személyt tartottak nyilván az ágostai hitvallású szász egyház keretében. Az 1996-os becslült egyházi adatok szerint Romániában az erdélyi szász közösség már 20 000 fő alá csökkent.⁹⁶

„Vallom, hogy a szász etnikum eltűnése az egyik legnagyobb tragédia Erdély történetében. Mindaddig ugyanis egyetlen történelmi megrázkódtatás sem okozta az Erdélyt alkotó három népcsoport egyikének eltűnését. A szászok távozásával Erdély egy darabja lett oda, amely sohasem lesz pótolható.”⁹⁷

A szász társadalom intézményei

A szomszédságok

Művelődéstörténeti előzményeik

Az erdélyi szász helységek területén belül több olyan szomszédságnak (*Nachbarschaft*) nevezett intézmény működött, mely alapvetően meghatározta a társas kapcsolatokat. Ez a lokális alapon szervezett társadalmi intézmény normatív módon kodifikálta a szász faluközösségben élő egyének belső és külső kapcsolatrendszerét, szocializációját, értékrendjét, valamint identitását.

Stephan Ludwig Roth ezt a sajátos helyi, gazdasági, biztonsági, rituális, morális, jogi, egyházi és etnikai funkciókkal rendelkező szász intézményt a következőképpen határozta meg: „Az a területileg meghatározott testvéri közösséget nevezük szomszédságnak, melynek tagjai egy kútból isznak, éjszaka egymás biztonsága és csendje fölött őrseget állnak, közösen építik fel a családi házaikat, betegség és sorscsapás idején rokonként viselkednek, egyszer egyazon ravatalon nyugszanak, egymás sírját megássák, az elhunytakat saját maguk viszik ki a sírgödörhöz, a halotti toron együtt tisztelik meg az eltávozottat, majd szomszédi odaadásból együtt gondoskodnak az özvegyről és az árvákról.”⁹⁸

A szász szomszédságok kialakulásával, eredetével már a 19. század idején, tehát a romantikus történelem- és kultúraszemlélet jegyében nagyon sokan foglalkoztak. A legátfogóbb monográfiát e témával kapcsolatban Hans-Achim Schubert állította össze.⁹⁹ Hajdú Farkas-Zoltán pedig a székelyeknél előforduló kölcsönös segítségnyújtás intézményeivel hasonlította össze működését.¹⁰⁰ A szász kutatók nagy része azt hangsúlyozta, hogy ez a lokális, társadalmi intézmény ősi, germán eredetű. Arra hivatkoztak, hogy már Tacitus megemlítette, hogy a germánok egy-egy kút, berek vagy mező körül szomszédságokba

⁹⁶ Roth 1999: 101, Vogel 2001: 104.

⁹⁷ Vogel 2001: 104.

⁹⁸ Weber 1985: 473.

⁹⁹ Schubert 1980.

¹⁰⁰ Hajdú 2001.

tömörültek. A kora középkori katolikus egyházi kapituláriák szövegei élesen elítélték a szomszédságok pogány áldozatait. Nagy Károly pedig több rendeletében tiltotta a szomszédságok által temetések alkalmával végzett pogány áldozatokat, a Szent Istvánkor, vagyis karácsony másodnapján tartott bírásokodásokat.¹⁰¹

A szomszédságok szerepének alapelemei (a közös kutak ápolása, az egymáshoz közel lakók gazdasági, rituális és közbiztonsági életével kapcsolatos kölcsönös segítségnyújtás) valószínűleg már a betelepedőkkel együtt meghonosodhattak Erdélyben, ahol funkcióik fokozatosan kibővültek a középkori vallásos társulások, majd a céhes egyletek hatására.¹⁰²

A középkor idején az egyházigazgatás eléggé decentralizált volt, éppen ezért, elsősorban városi közösségekben, a laikusok különböző vallásos jellegű társulásai viszonylag szabályozatlanul működtek. Tagjaik és alapszabályzataik elsődlegesnek tekintették a vallásos, a lelki és a túlvilági üdvösség biztosítását. Az egyes csoportok saját jogait és érdekeiket intézményesen sokkal nagyobb mértékben és súllyal tudták érvényesíteni a középkori társadalom keretei között. A tisztán rendi, lokális és vallásos egyletek mellett a gazdasági, karitatív és kegyes tevékenységeket egyesítő intézmények közötti különbségek idővel fokozatosan egybemosódtak, átrendeződték. Különösen a 15-16. századi Európában, gomba módra elterjedtek azok a társulások, amelyek a polgárság és a világi papság alsóbb rétegeit integrálták.¹⁰³

„E közösségek tagjait egyenlőségen alapuló *testvéri* viszony fűzte egybe, ezért eredetileg a *testvériség* (*fraternitas, confraternitas, Bruderschaft*) elnevezést használták. Maguk közül választották elöljáróikat, akik bizonyos fokú joghatóságot is gyakoroltak a közösség tagjai felett és, ha volt, a közös vagyont is kezelték. Természetesen a közösség gondoskodott elhalálozott tagjainak méltó végtisztességadásáról, részt vett azon, misét mondatott lelki üdvükért, de tudunk arról is, hogy hasonló közösségek a városban elhalt idegen illendő eltemetéséről is gondoskodtak.”¹⁰⁴

Már a 14. századtól kezdődően ezeket a középkori *testvériségeket* a magyar népi köznyelvben *kalandos társulatoknak* kezdték nevezni. Ez az elnevezés a középkori latin nyelvhasználatból ered, mivel a Julianus-féle római naptárban a hónap első napját, kezdetét *Calendae*-nek nevezték, amikor a fennebb említett egyletek is rendszeres havi összejöveteleiket tartották.¹⁰⁵

A 14. századi Kolozsváron már két oltárgonozó társulat, *testvériség* működött. Egy 1408-ban keletkezett okirat szerint három kolozsvári polgár (Bülkisser Jakab, Mwn Miklós bíró és Baumann János fia, Keresztély) egy szőlőst és egy mészárszéket adományoztak a Szent Katalinról elnevezett oltári társaságnak (*confraternitas altaris Scte Catharine*),

¹⁰¹ Székely 1974: 449.

¹⁰² Schullerus 1926:146–158.

¹⁰³ Tüskés-Knapp 1992: 12–13.

¹⁰⁴ Kiss 1994: 87–88.

¹⁰⁵ Kiss 1994: 88.

azzal a kikötéssel, hogy a Szent Mihály-templom plébánosa minden héten egyszer a halottak lelki üdvösségéért mondjon misét.¹⁰⁶

A szász városokban már a 14-15. században működtek olyan testvéri egyesületek, melyek elsősorban a társulat védőszentjének (például Keresztelő Szent Jánosnak – 1484) közös tiszteletével, vallási gyakorlatok végzésével és a tagok tisztességes eltemetésével foglalkoztak. Egy 1372-ben keletkezett okirat Nagyszebenben három vallásos társulatot említett: egy az Úrnap, a második Szent János, a harmadik pedig a Szent Kereszt tiszteletéhez kapcsolódott.¹⁰⁷

A 15. század végén Krisztus Teste társulat működött Besztercén, Brassóban és Nagyszebenben. Az 1372-ben alapított nagyszebeni *testvériség* hamarosan a város vallásos, leki életének irányítója lett. A Boldogságos Szűz tiszteletére felszentelt plebániatemplomban oltárt gondoztak, 1460-tól minden csütörtökön ünnepi körmenetet szerveztek. Betegeiket rendre meglátogatták, gondosan ügyeltek arra, hogy a társulati tagok közül senki se haljon meg oltári szentség felvétele nélkül. A negyedévi üléseiken az elhunytakról megemlékeztek, lelki üdvözülésükért misét mondtak. A városban elhalt idegeneket meg szegényeket tisztességes módon eltemették. A lutheránusok a szebeni vallásos társulatok tevékenységét már 1526-ban megzavarták, végül 1543-ban megszüntették, vagyonukat pedig elsősorban a szegények javára fordították.¹⁰⁸

A céhek Erdélyben is elterjedtek a 14–15. század idején. Ezek az intézmények elsősorban az azonos vagy a hasonló mesterséget űző kézműveseket tömörítették egy-egy gazdasági, érdekvédelmi közösségbe. Kezdetben a céhek is átvették a testvériség (*fraternitas*, *Bruderschaft*) elnevezést, s nagyon sok esetben kegyes célokat (például oltárgondozást) is elláttak. Alapszabályzataik szövegei nagyon sok esetben azt tanúsítják, hogy a céhtagok kötelesek voltak a vallásgyakorlásban is közösen buzgólkodni. Rendszerint minden egyes céh elsősorban a saját védőszent oltárát gondozta. Lindner Gusztáv véleménye szerint az előbb említett kolozsvári Szent Katalin oltártársulat az aranyművesek céhével állhatott kapcsolatban. Szintén ez a céh gondozta Szent Elegius oltárát is. Ugyanezt a kegyes célt fedezhetjük fel a kolozsvári mészárosok 1422-es, tímárok 1448-as, lakatosok 1467-es és a kötélverők 1487-es céhleveleiben is.¹⁰⁹

A középkori kegyes társulásoktól a nagyszebeni céhek is átvették a védőszentek kultuszát. A cipészek Szent Jánost, a szabók Szent Lászlót, a kovácsok Szent Antalt, az asztalosok és festők Szent Lukácsot, az aranyművesek Szent Lajost, a kerekesekek pedig Szent Mihályt tisztelték.¹¹⁰

A patrónusok kiválasztásában azonban egységesen ható minták és helyi adottságok is szerepet játszottak. A szászkézdi vargalegényeknek a Szentkereszt és Szent Sebestyén, a

¹⁰⁶ Lindner 1894: 74–75.

¹⁰⁷ Székely 1974: 448–449.

¹⁰⁸ Pásztor 1940: 25–38.

¹⁰⁹ Lindner 1894: 76–78.

¹¹⁰ Fronius 1885: 50, Muşlea I. 1972: 395, Székely 1974: 449.

segesvári szűcsöknek Szent Mihály, a brassói szabóknak a 11.000 szűz, a festőknek, képfaragóknak, üvegeseknek és asztalosoknak pedig Szent Lukács volt a védőszentje.¹¹¹

A védőszent ünnepét valószínűleg minden céhes közösség megtartotta. A nagyszebeni szabó céh tagjainak Szent László napján szabad fürdő járt, s míg a mesterek a szentmisén vettek részt, addig a legényeknek dolgozniuk kellett. A céhek folyamatosan gondozták a védőszent tiszteletére felállított oltárt, melyet megfelelő képpel, szobrokkal díszítették fel. A kegyes célok megvalósításáért a céhek sokszor hatalmas anyagi áldozatoktól sem riadtak vissza. Például a nagyszebeni ötvösök a 15. század végén jelentős összegért (180 forint) készítették szárnyasoltárt Mindszentek tiszteletére. Saját pénztárukból fedezték az istentiszteletek megtartásával kapcsolatos kiadásokat.¹¹²

A beszercei szűcscéh 1500 táján keletkezett szabályzatának hatodik pontja arra figyelmeztette az egylet tagjait, hogy a főtemplom Boldogasszony-oltárán minden szombaton és ünnepnap vecsernyekor, vasárnap pedig három alkalommal (a hajnali, a délelőtti és az esti misén) gyűjtsanak gyertyát. Ennek a kegyes feladatnak a követésével a fiatalabb céhesatyát bízták meg. Szintén ebben a szabályzatban olvassuk, hogy az elhunyt céhtárs korporsóját négy fiatalabb mesternek kellett kivinnie a sírhoz. A koporsóvívés elmulasztásáért és a temetésről való igazolatlan elmaradásért egy-egy font viaszt kellett büntetésből fizetniük.¹¹³

A céhszabályzatok határozott hangnemben kötelezték tagjaikat arra, hogy tisztességesen ápolják és gondozzák beteg társaikat. Rendszerint a céhmester jelölte ki azt a személyt, aki egy súlyosabb beteg mester vagy legény mellett éjjel virrasztott. Százkézden a rokonok kötelessége volt az utolsó kenet biztosítása a haldoklónak. Ha ezt elmulasztották, akkor az elhunyt vagyonát már nem rokonai, hanem a céhes társulat örökölte.¹¹⁴

A protestantizmus elterjedése utáni évtizedekben az erdélyi céhes iratokban nyomatékosabban vannak jelen azok az artikulusok, amelyek a céhtagok tisztességes eltemetésével kapcsolatosak. A céhek szabályzataiból fokozatosan kimaradtak az oltárgondozással kapcsolatos kötelezettségek és a megreformált hittel nem egyeztethető buzgólkodások.¹¹⁵

Az erdélyi írott forrásokban a *szomszédságok* viszonylag későn, csak a 16. század elején, a protestantizmus elterjedése után bukkantak fel. Egy korabeli irat szerint 1526-ban Segesváron, egy 1533-as oklevél szerint Brassóban és egy 1563-as dokumentum szerint már Nagyszebenben is működtek.¹¹⁶ Annemie Schenk véleménye szerint késői felbukásuk is azt jelzi, hogy korábbi előzmények (például vallásos társulatok és céhes modellek) felhasználásával itt Erdélyben, városi közösségekben alakultak és kristályosodtak ki a 16–17. században. A céhekkel együtt az adott kor jellegzetes társadalomszerkezetét és mentalitását tükrözik.¹¹⁷

¹¹¹ Pásztor 1940: 43.

¹¹² Pásztor 1940: 47.

¹¹³ Binder–Kovách 1981: 67–68.

¹¹⁴ Pásztor 1940: 48.

¹¹⁵ Lindner 1894: 78–79.

¹¹⁶ Nussbacher 1979, 1987: 38, Dorner 1910: 97, Schenk 1987: 163.

¹¹⁷ Schenk 1995.

A középkori vallásos társulatoktól átvették és megőrizték a rendszeres vallásgyakorlással kapcsolatos utasításokat, tetteket. A középkori céhes szervezetek mintájára szervezték meg az új tagok felvételét, választották meg a szomszédságok vezetését (például öregebb és fiatalabb atya), működtették a tárgyi szimbólumokat (például ládát, behívó táblát). A városokban megszervezett szomszédságok később a falvakon is megjelentek. Például a brassói várostanács 1541-ben azzal a céllal küldött ki két tisztségviselőt Sárkányba, hogy azok ott is szervezzék meg a szomszédságokat.¹¹⁸

A szász lutheránus egyház a 17. században, a független Erdélyi Fejedelemség idején megerősödött, intézményrendszere pedig kiteljesedett. A jelzett korban a szomszédságok is fokozatosan az egyház hatása alá kerültek, s ezt a folyamatot a korabeli alapszabályzatok szövegei, az egyházi értékrend megerősítését és intézményes ellenőrzését célzó artikulusok is híven tükrözték. A lutheránus egyház felfedezte, hogy ebben az intézményes keretben kitűnően meg tudja valósítani a vallásos értékek ellenőrzését, biztosítani tudja a tagok rendszeres részvételét a templomi istentiszteleteken, ugyanakkor a normasértőket éppen a közösségek által tudja megbélyegeztetni s példásan megbüntetni. Az egyház tudatosan arra törekedett, hogy a szomszédságok artikulusait úgy változtassa meg, hogy azok segítségével minél tökéletesebben ellenőrizhesse az egyén viselkedését és cselekedeteit.¹¹⁹

A koncivitás 1781-es bevezetésétől a királyföldi szász falvak etnikai homogenitása fokozatosan megszűnt, s a román lakosok azokba a településekbe is beköltöztek, ahol korábban csak a szász helyi tanácsok engedélyével lehetett telket és házat vásárolni. A szász közösségek a 18. század végén még megpróbálkoztak a románság visszaszorításával, de az osztrák adminisztráció ezt határozottan elutasította. Az említett időszakban rendre megalakultak az első erdélyi román *veciniák* is. Például a brassói Bolgárszegen 1785-ben már három olyan szomszédság működött, melynek tagjai nagyjából görögök és románok voltak, de az élükön kötelező módon még mindig szász atyák állottak. Végül csak 1821-ben érték el azt a jogukat, hogy a bolgárszegi egyletek élére a szász atyák mellé helyettesnek román is kinevezzenek.¹²⁰

A 19. század második felében fokozatosan felszámolták a szászok középkori rendi kiváltságjait és a szász autonómiát biztosító és működtető intézményeket. Az egyházi értelmiségiek a dualizmus korában felfedezték, hogy a szomszédság az etnikai identitás, kultúra és egyházi élet alappillérvé válhat. Például G.D. Teutsch szász lutheránus püspök erdélyi vizitációs körútjain arra szólította fel a meglátogatott szász közösségek lakosságát, hogy ott is élesszék fel újra, ahol azok már rég megszűntek működni.

A magyar belügyminisztérium azonban 1891-ben olyan rendeletet bocsátott ki, melynek értelmében a szomszédságok, mint a városi és a falusi társadalom autonóm intézményei, elveszítették nyilvános közjogi jellegüket és funkcióikat. Ennek az adminisztratív intézkedésnek a hatására a legtöbb városban a szomszédság intézménye felszámolódott.

¹¹⁸ Muşlea C. 1957: 317.

¹¹⁹ Schenk 1987: 166, 1995: 181.

¹²⁰ Muşlea C. 1957: 326–328.

Az 1891-es törvény a homogénebb vidéki helységeken működő szomszédsgokra azonban nem tudott olyan hatást gyakorolni, mint az etnikailag megszínésedett városokban, éppen ezért a hagyományörzőbb falvakban, funkcióik átrendeződésével, egészen a 20. század végéig továbbra is fennmaradtak.¹²¹

A szász szomszédsgok struktúrája

A szász szomszédsg tagsága

A szász falu társadalma általában négy kisebb lokális egységre, szomszédsgra tagolódott. Minden szomszédsg, függetlenül a nagyságától, négy tizedre (*Zehnschaften*) volt felosztva. Egy-egy falusi tized rendszerint 16-20 egymás mellett fekvő paraszti telket, gazdaságot, háztartást ölelt fel, városban pedig általában tíz szász családot tömörített. Például a szénaverősi faluközösség négy szomszédsgra tagolódott, s általában 15-60 külön háztartás, család tartozott egy-egy szomszédsghoz. Szénaverősön mindegyik szomszédsg további négy kisebb egységre, tizedre tagolódott. Amikor a szomszédsgok közgyűlésre készültek, akkor a négy tizedes a behívó táblával rendre bejárta körzetét és operatív módon mozgósította az odatartozó családokat.¹²²

A legényegylet tagjai csak házasság után kérhették felvételüket a szomszédsgba. Az erdélyi szomszédsgok alapszabályzatai szerint a nők nem lehettek tagjai ennek az intézménynek. A nagyon jól strukturált, rendezett szász társadalomban a szomszédsgba való bejutást sem bízták az egyének szabad választására vagy döntésére. Egészen a 19. század végéig csak azok a házas férfiak kérhették felvételüket, akik külön telekkel, udvarral rendelkeztek a falun belül. Ezt a megszorítást később, az első világháború utáni évtizedekben, a legtöbb helyen eltörölték. Gyakorlatilag egyetlen szász gazda sem maradhatott ki ebből az intézményből. Mivel a második világháború után nagyon megfogyatkozott, szétszóródott a királyföldi falvak szász lakossága, már özvegyeket, vagyis egyedül élő nőket is felvettek. A szomszédsgon belül mindenki egyenlő volt, és egy-egy szavazattal rendelkezett különböző vitás ügyek eldöntésekor vagy az új tisztségviselők megválasztásakor. A szomszédsg gyűlésein véleményét mindenki nyíltan kifejezhette. Rendre mindenkit bevontak az anyagi javak adminisztrálásába is. Különösen a 20. században nagyon sok helységben a szomszédsgatyát is sorrendben, rotációval jelölték ki. Súlyosabb vétségekért a szomszédsgok szabályzatai a társaságból való kizárást is előírták. Ezt a drasztikus büntetést azonban csak ritkán alkalmazták, mivel gyakorlatilag lehetetlenné tette a vétkes további ottani életét és reintegrálódását. Például nem használhatta a közösség kútját, sütőkemencéjét, kiközösítették és rendszerint a helység elhagyására kényszerítették.¹²³

Az új tagok felvételére általában a farsang végén szervezett évi közgyűlés (*Richttage*, *Sittag*) alkalmával került sor. A húshagyókedden megszervezett ítélezőnapokon előbb

¹²¹ Weber 1985: 463, Schenk 1995: 180.

¹²² Weber 1985: 466–468.

¹²³ Dorner 1910: 97.

megbüntették az elmúlt évben vétkesnek talált személyeket, majd utána került sor a tulajdonképpeni tagfelvételre. A legtöbb szász faluban a felvételre jelentkezett fiatal házaspárok egy-egy közösségesen meghatározott bor- és pénzmennyiséget ajándékoztak a szomszédságnak, ritkábban lakomát szerveztek. Minden fiatal férfi csak abba a szomszédságba kérhette a belépését, melynek területén feküdt az udvara és a háza. Nagyon fontos követelmény volt az, hogy a jelentkező német származású és lutheránus vallású személy legyen.¹²⁴

A koncivilitás 18. századi bevezetése után nemcsak a szász városok, hanem a falvak is megszínesedtek etnikai szempontból. Az osztrák adminisztráció már abban a korban szorgalmazta, hogy a más etnikumokhoz (például románokhoz, magyarokhoz) tartozók is beléphessenek abba a szomszédságba, melynek területén telekkel, házzal rendelkeztek. Ennek ellenére a legtöbb helyen ez nem történt meg, mivel a románok meg a magyarok az etnikailag vegyes településeken külön szomszédságokat alakítottak. A 18–19. században a szász falvak mellett gomba módra szaporodó cigánytelepek lakosságát már határozottan kizárták az etnikailag homogén társaságokból. Habár a cigány családok a második világháború utáni évtizedekben legtöbbször a falvak belső területén fekvő szakközpontokban népesítették be a régi szász telkeket, házakat, mégsem léphettek be az ott még működő szász szomszédságokba.

Az Erkeiden talált szomszédságiratok azt tanúsították, hogy ezek az intézmények etnikai és felekezeti szempontból nagyon zártak és homogének voltak. Az említett falu szomszédságának iratanyagában csak az 1920-as években bukkant fel egy magyar férfi neve, aki a lutheránus templomban házasságot kötött egy odaváló szász leánnyal és befizette a belépéshez szükséges összeget. Az erkeidi szomszédság névsoraiban viszonylag későn, 1945-ben, tehát a második világháborút követő veszélyes időszakban bukkant fel egy ortodox vallású román férfi neve.¹²⁵

A szomszédságok szabályzata és vezetősége

A szomszédságok működését szabályozó normákat kezdetben csak a szájhagyomány őrizte, később már írásban is rögzítették. A szomszédságok életét olyan írott alapszabályzatok (*Artikel*) határozták meg, melyek hűséggel tükrözték a szász faluközösségek értékrendjét. Ezeket a státútumokat a világi és az egyházi hatalom képviselői hagyták jóvá, artikulusaik pontosan meghatározták a tagság jogait, kötelességeit, a belépés, a kilépés és a kizárás körülményeit, valamint a vezetőség és a tisztségviselők hatáskörét. Ezt az alapokmányt féltve őrizték, rendszerint a szomszédság ládájában tartották, ahonnan csak az évi közgyűlés idején rendezett tagfelvételkor vették elő, amikor felolvasták az újonnan felvett férfiak okulására, épülésére. Egy kutatócsoport 1993-ban az erkeidi szomszédságládájában

¹²⁴ Schunn 1936: 7.

¹²⁵ Schenk 1995: 181–182.

olyan 1837-ben keletkezett szabályzatot talált, melyet az erdélyi szász püspök által még 1668-ban kiadott artikulusok felhasználásával állítottak össze.¹²⁶

A 19. század végétől a lutheránus egyház tudatosan beavatkozott a szomszédságok életébe, s uniformizált, egységesített, kötelező alapszabályzatot dolgozott ki. Annak legfontosabb artikulusa közé tartozott az istentiszteleten és az úrvacsorán való rendszeres részvétel betartása. A szomszédságok alapszabályzatait a lelkészek ellenjegyezték, és ellátták a parókia pecsétjével is. Ennek ellenére a legtöbb helységben továbbra is a helyi íratlan tradíciók határozták meg a szomszédságok működését és struktúráját.

A szomszédságok élén egy öregebb és egy fiatalabb szomszédságatya (falvakon *Nachbarvater*, városokban pedig *Nachbarhann* vagy *Altester Wortmann*) állott, akit nyílt vagy titkos szavazással, rendszerint két vagy négy évre választottak az idősebb, a tapasztaltabb, jó szervezői érzékkel rendelkező családos férfiak közül. Tevékenységükért nem kaptak semmi anyagi fizetséget. A szomszédságatya rendszerint nagy tekintélynek örvendett, mindenki feltétlen engedelmességgel, tisztelettel viszonyult hozzá.

Ugyanakkor a szomszédságatya viselkedése is szigorú társadalmi, közösségi ellenőrzés alatt állt: minden tétével, magatartásával példát kellett mutatnia, vagyis a szabályzatokban előírt, elfogadott módon és normaértékű artikulusoknak megfelelően kellett élnie, egész életvitelében egyesítenie és képviselnie kellett a szomszédságon belül élő összes pozitív értéket, előírást. Ha vétett a normákkal szemben, akkor őt sokkal súlyosabban (sok esetben háromszor szigorúbban) büntették. Feladatai közé tartozott a szomszédság gyűléseinek összehívása, az egyházi feladatok elosztása, a rászorulóknak segélyezésének megszervezése és ellenőrzése, az egyházzal és a községi vezetéssel való párbeszéd, kapcsolat fenntartása, a szomszédok közötti vitás kérdések és konfliktusok megoldása, a megbomlott házasársi kapcsolatok helyreállítása, a népszokások, tradíciók megőrzése, a közösségi viselkedési normák fölötti őröködés, az idegen etnikumokhoz és felekezetekhez tartozó egyének házvásárlásának és betelepülésének határozott megakadályozása. Békebíróként az atyának csak abban az esetben volt joga beavatkozni a házasársak életébe, ha a civódás már kihallatszott az utcára.

A szomszédság és a falu helyi polgári meg egyházi vezetősége közötti kapcsolat fenntartásában is különösen a szomszédságfőnek jutott fontos szerep. Az államhatalom már a 18. században, II. József osztrák császár uralkodása idején újabb funkciókkal is felruházta a szomszédságok vezetőit. Városokban az utcák polgármestereiként az államhatalom felügyeletét is ellátták. Falvakon pedig a helyi polgári vezetőség éppen az atyák segítségével mozgósította a szomszédság tagjait a fontosabb közérdekű munkák elvégzésére: például közösségi épületek, utak, hidak javítására, építésére, az egyház és az iskola földjeinek művelésére stb. A szomszédságapák városban a magisztrátus részévé, faluhelyen pedig az egyháztanács tagjaivá váltak. Igaz, hogy a helyi közösség és a hatalom közötti kommunikációban a szomszédságatya a felülről jövő rendeleteket, intézkedéseket mindig a helyi értékrend, mentalitás és tradíciók függvényében fogadta be és minősítette. Ha ösz-

¹²⁶ Schenk 1995:181.

szefoglaljuk a felsorolt feladatait, azt látjuk, hogy elsősorban vállaira nehezedett egy zárt etnikai, egyházi, lokális együttműködésre támaszkodó társadalomnak és intézménynek a megvédése.

A szomszédságatya segítőtársa a *fiatalabb szomszédságapa* volt, akit egyes közösségekben szintén szavazással választottak meg, más faluközösségekben éppen az öregebb szomszédságfő jelölte ki fiatalabb helyettesét. Feladatai közé tartozott az öregebb szomszédságatya helyettesítése, a közösség pénztárának, tárgyi állományának kezelése, a bevételek és a kiadások pontos számontartása. Érdekes módon a legtöbb szász faluban a szomszédság ládáját két kulccsal lehetett kinyitni, az egyik mindig az öregebb, a másik pedig a fiatalabb szomszédságfőnél volt.

A szomszédság tisztségviselőit kisebb létszámú (például Szénaverősön hat tagból álló *tanács* segítette. Ez a konzultatív feladatokat ellátó bizottság rendszerint idősebb, nagyobb élettapasztalattal és bölcsességgel rendelkező férfiakból állt. A 18. század végétől a szomszédságszabályzatokban egy írónki (*Schreiber*) tisztség is feltűnt. A szomszédság irataival, adminisztrációjával megbízott tisztségre általában a fiatalabb „öregek”, tanácsosok közül jelöltek ki egy személyt. A szomszédságok vezetőségének megválasztására periodikusan, két- vagy négyévenként került sor. Tisztújításra a legtöbb faluban a farsang végén, húshagyókedden megszervezett szomszédság- vagy ítélezőnapokon került sor, közvetlenül a vétkesek megbüntetése és az új tagok felvétele után. Az újonnan megválasztott szomszédságatyt ilyenkor ünnepélyes menetben kísérték házához. A díszes viseletben vonuló szomszédság élén hordozták az egylet szimbólumait, vagyis a zászlót, a ládát és a behívó táblát. Az új szomszédságatyanak felesége saját lakásában bőségesen megvendégelte a közösség tagjait.¹²⁷

A 19. század végétől a legtöbb vidéken fokozatosan feloldódott a szomszédságünnep zártkörűsége, s a 20. század elejétől, de különösen a második világháború utáni évtizedekben már a feleségek is részt vehettek a farsangvégi szomszédságünnepen, mulatságon.

A szomszédság tárgyi vagyona

A szomszédság birtokában pár szimbolikus funkcióval rendelkező tárgy is volt. Ezek között említhetjük meg a behívó táblát, a szomszédság ládáját és zászlóját. Ezek közül a behívó táblának (*Taffel*) az operatív hírközlésben, vagyis a kommunikációs aktusban volt fontos szerepe, mivel régebben a szomszédságatya által elindított szóbeli üzenettel együtt, nyomatékostító elemként adták házról házra. Később, az írásbeliség elterjedése után, a behívó táblához már a papírra írott üzenetet, utasításokat is mellékeltek. A behívó tábla segítségével a tagokat viszonylag gyorsan mozgósítani tudták egy-egy temetésre, közgyűlésre vagy az egyház számára szervezett közös munkára. Minden faluban nagyon pontosan meg volt határozva, hogy egy család mennyi ideig tarthatja magánál a behívó táblát. A céhes behívó táblákhoz hasonlóan a falusi szomszédságok táblái kezdetben

¹²⁷ Weber 1985: 465–471.

egyszerű, hosszúkás fadarabból állottak, később a barokk hatására leggyakrabban szívre emlékeztettek.¹²⁸

A szomszédság ládája két kulccsal zárható, díszesen faragott, festett bútordarab volt. Abban őrizték a szomszédság szabályzatát, az összegyűjtött tagdíjakat, a pénzüsszegekkel kapcsolatos fontosabb iratokat és a pecsétnyomót. Ha a ládának két kulcsa volt, akkor az egyik az öregebb, a másik pedig a fiatalabb szomszédságfőnél volt. Abban az esetben, ha csak egy kulcsa volt, akkor azt a fiatalabb őrizte, de maga a ládikó az öregebb szomszédságfő házánál maradt, így azt egymás nélkül nem tudták felnyitni. A ládának fontos szerepe volt a szomszédságatya választását követő processzióban, mivel a szomszédsághoz tartozók a ládát ünnepélyes menetben vitték át az újonnan megválasztott atya házához. A periodikusan összehívott gyűléseken és az évente egyszer megszervezett ítélkezőnapokon a ládát ünnepélyesen elhelyezték egy asztal tetején, és felnyitották, így az a helyzet komolyságát, fennköltségét fejezte ki és szimbolizálta.

A ládában őrizték a szomszédság életével kapcsolatos iratanyagot. Például a kutatók Erkedei közel száz év írott dokumentumait találták meg benne 1993-ban. Pontos feljegyezték a tagdíjakból, büntetésekből és gyűjtésekből származó készpénzbevételeket. A büntetésekből származó pénzt külön zacskóban vagy rekeszben tárolták. Az iratanyag azt tanúsította, hogy ebből az alaptőkéből kölcsön is adtak a rászorulóknak. Erkedei 1945–1947 között már 150 000 lej gyűlt össze, ami aztán 1952 után gyorsan elértéktelenedett. Olyannyira ragaszkodtak a pontos nyilvántartáshoz, hogy a ládában még az Osztrák–Magyar Monarchia idején forgalomban lévő aprópénzeket, pengőket és koronákat is megőrizték.¹²⁹

A szomszédságok nagyon sok faluban zászlóval is rendelkeztek, azokat rendszerint temetéskor vagy az új szomszédságapa megválasztását követő felvonulás idején hordozták ünnepélyesen. A 18. század végétől a szomszédságok címert is rajzoltattak, mások pedig pecsétnyomót készítettek. A szomszédság iratait nemcsak a tisztségviselők aláírásával, hanem pecsétjével is hitelesítették.¹³⁰

Az említettekén kívül a rituális meg a gazdasági életben használt tárgyak egy részét is közösen birtokolták. Így például Szénaverősen mindegyik szomszédság közösen birtokolta az esküvőkhöz, halotti torokhoz szükséges asztalokat, padokat, edényeket, a halotti felszereléseket, krumplihúzó gépeket, kender- és borsórostákat, mérővékákat, mértékeket és súlyokat, barombélyegző vasakat, permetezőgépeket, tenyészállatokat, tűzoltólétrákat, fecskendőket, csákyákat, vedreket stb. Az erkediek a szomszédság pénztárából fizették ki a közösen birtokolt eszközök és gépek árát. A templom egyik hűvös tornyában külön kamrával rendelkeztek, ahol a szomszédsághoz tartozók őrizték a füstölt szalonnát, kolbászt meg sonkát. Az ott őrzött élelemből csak meghatározott napokon és órákban lehetett hazavinni, rendszerint ennek felügyeletére külön személyt jelöltek ki.¹³¹

¹²⁸ Teutsch 1833: 74.

¹²⁹ Schenk 1995: 182.

¹³⁰ Muşlea C. 1957: 320.

¹³¹ Schenk 1995: 182.

Szászdályán a szomszédság tulajdonába a következő tárgyak tartoztak: a szomszédság díszes ládája, a temetkezési felszerelés (például leeresztő-kötelek, rudak, padok stb.), a boroshordók és kannák, a fából készült mérőedények, lucernavető-gépek, tűzoltó csákányok, marhabélyegzők, harapófogók stb. A kivándorló szászok a szomszédságok tárgyait mindig az ittmaradottaknak adták át. Például Szászkézden 1993-ban több mint százan szülőföldjükön maradtak, éppen ezért a szomszédság tárgykészlete az élet biztonságát, folyamatosságát jelenti és szimbolizálja az etnikai csoport tagjainak.¹³²

A szomszédságok funkciói

A szász szomszédságok legfontosabb funkciói a következők voltak: segítségnyújtás, a tradíciók átadása és megőrzése, a szocializáció elősegítése, az egyházhoz való viszony ellenőrzése.

A kölcsönös segítségnyújtás

A segítségnyújtás és annak elfogadása szervesen összefüggött a szász falvakban élő kulturális elvárásokkal, normákkal és értékekkel, mivel a szoros egymástól való függés alapjaiban meghatározta a szász falusi társadalom működését. Ebben a tradicionális együttműködésben a segítségnyújtás pontos mennyisége nem volt jelentős és meghatározó tényező, mivel legtöbbször nem is létezett valamilyen elszámolási egység. Egészen a második világháború végéig nagyon széles skálán működött a reciprocitáson alapuló segítségnyújtás ajándékcseréje.¹³³

Például esküvők idején odakölcsönözték edényeiket, segítettek az ételneműek elkészítésében. Később a fiatal házásoknak nagyon jelentős támogatást nyújtottak a házépítésben. Szintén közösen készítették el, újították meg egy-egy ház vagy csűr tetőzetét. Ugyanez valósult meg a tűzkárosultak esetében is. Ha egy szomszéd megbetegedett, akkor gondosan ápolták, helyettesítették a háztartásban, földjét megművelték, terményét betakarították, borát kipréselték és pincében, hordóban tárolták. Ha egy családot természeti csapás (árvíz, földrengés, szélvész stb.) sújtott, akkor annak megsegítésére az egész szomszédság összefogott, s a károsultat ideiglenesen mentesítették a közterhek és az adófizetés alól, amit átvállalt a közösség, társuk tartozását a szomszédság pénztárából fizetve ki. Ez a kölcsönös segítségnyújtás működésbe lépett a hátramaradottak esetében is, mivel egyetlen szász szomszédság sem engedte meg azt, hogy a területén valamelyik szász család egy bizonyos, elfogadott színvonal alatt éljen.¹³⁴

A kölcsönös segítségnyújtás esküvők és temetések alkalmával is automatikusan működésbe lépett. A lakodalmi mulatságot rendszerint a szomszédság edényeivel, asztalai-

¹³² Schenk 1995: 183.

¹³³ Hajdú 2001: 73–77.

¹³⁴ Hajdú 2001: 73–76.

val és padjaival szervezték meg. Ilyenkor a szomszédsághoz tartozó asszonyok általában főzésben, sütésben és tálalásban segítették a családot.¹³⁵

Ha valaki elhalálozott, az érintett család ugyancsak reciprocitási alapon számíthatott a szomszédság segítségére. A halál beálltát gyorsan jelezték a szomszédságfőnek, akivel megegyeztek a temetés időpontjában. A szomszédságapa azonnal körbeküldte a táblát és értesítette a tagságot a halálhírről, a temetés időpontjáról. A tradicionális szász falvakban a fiatalabb férfiak rotációs elv alapján ásták ki a sírgödöröt, és segédkeztek a koporsó vivésében, valamint annak behantolásában. A szomszédság asszonyai összefogtak, és elkészítették a halotti torra szükséges ételneműeket. A szomszédságon belül egy személy pontosan számon tartotta, hogy ki hiányzik a temetési szertartásról. Az igazolatlanul távollmaradót pénzbüntetéssel sújtották.¹³⁶

Például az 1697-ben keletkezett brassói, középutcai szomszédság (*MittelNachbarschaft in der Burg Gassen*) alapszabályzata 20 dénár büntetéssel sújtotta azt a tagot, aki halál esetén nem adta tovább a szomszédságtáblát, s 50 dénárral büntette a sorrendben következő koporsóvivés elmulasztását.¹³⁷

A szomszédságok biztonsági funkciói

Egészen a második világháború végéig a szomszédságok cselekvő részt vállaltak az utcák, a szántóföldek, az erdő nappali és éjjeli őrzésében. Nagy figyelmet fordítottak a szomszédságok belterületén és határrészében fekvő kutak, csorgók tisztaságára és karbantartására, a hidak, utak folyamatos javítására, árvízveszélyes területeken pedig a védőgátak építésére.

Éjszakára és nappalra őrköt állítottak, hogy tűz esetén gyorsan közbeléphessenek és megakadályozhassák annak elterjedését. Nagyon sok szász faluban a szomszédságok külön személyt jelöltek ki a kémények, tűzhelyek periodikus vizsgálatára. Már a 18. század végétől a tüzesetek megelőzésére és a kémények tisztaságára kéménybiztosok (*Rauchfang-Aufseher*) vigyáztak. A legtöbb helyen arra kötelezték a gazdákat, hogy telkeiken víztároló medencéket építsenek. Azt a családot, amelyik nem fordított kellő gondot a tűzvédelemre, súlyosan megbüntették, és mulasztásának helyrehozatalára kötelezték.

Régebbi századokban a szomszédságok szerepet játszottak a közegészség és higiénia védelmezésében is. Területükre különösen járványok (pestis, kolera) pusztítása idején szigorúan megtiltották a gyanús idegenek belépését. A szomszédság által kijelölt személy (*Leichen Aufseher*) mindennap rendre sorba látogatta a családokat, és tájékozódott egészségi állapotuk felől, számba vette a legújabb betegeket és az elhunytakat. Nagyon szigorú büntetésekkel kötelezték a gazdákat arra, hogy portájukat, a kapujuk előtti utca- és partkészt folyamatosan tisztán tartsák, vigyázzanak a közösen használt kút tisztaságára

¹³⁵ Hajdú 2001: 76.

¹³⁶ Hajdú 2001: 76-77.

¹³⁷ Muşlea C. 1957: 325.

stb. Egy 1760-as adat szerint minden tíz gazda közül egy (*Brunnen-Aufseher*) a kutak tisztaságát ellenőrizte.¹³⁸

Az erkölcsi értékek védelmezése

Már a szomszédságfő funkcióinál említettük, hogy a szomszédi közösségnek hajdanán fontos szerepe volt az erkölcsi értékek megőrzésében, a normasértők megbüntetésében. A szász értékrendben, az írott vagy az íratlan szomszédsági szabályzatokban nagyon kiemelt helyet foglalt el a szavahihetőség és a tisztesség.

Érzékenyen ügyeltek az alkoholfogyasztás mértékére. Periodikusan olyan rendezvényeket szerveztek, ahol mindenki korlátozott és ellenőrzött formában szórakozhatott. A szász falvakban a borásítás sorrendjét is pontosan meghatározták. Annak rendjével külön személyt (*Zeiger Aufseher*) bíztak meg. Egy bortermelő család egyszerre csak nyolc napon át árusíthatott italt. A soros gazda háza elé ilyenkor egy magas rudat állítottak. Ha eladó óbora volt, akkor az említett karóra szalmakoszorút, ha pedig csak újbora volt, akkor arra már egy fej káposztát erősítettek.

A szász szomszédságok nagyon határozottan felléptek azokkal szemben, akik megszegték az írott vagy az íratlan szabályokat. Ilyenkor lépett életbe a szomszédságok ellenőrző és szabályozó funkciója. A szász faluközösségen belül a szomszédságok olyan intézményként működtek, melyek biztosították az egyének szocializációját, az elfogadott erkölcsi normarendszer átadását és ellenőrzését.

Lássunk pár olyan elemet, ami szerves részét képezte ennek a tradicionális értékrendnek. A szomszédságok nagyon határozottan felléptek azokkal a házastársakkal szemben, akik a köztük kiobbant viszályokkal az utcára kerültek, hangosan veszekedtek vagy egymást súlyosan bántalmazták. Nem tűrték azt, hogy a gyermekek saját szüleikkel durván bánjanak vagy szemtelenkedjenek. Tiltották az egymás mellett lakó szomszédok veszekedéseit, határvitáit, s megtették mindent, hogy a vitatkozók csak súlyosabb, szomszédságon belül már kezelhetetlen esetekben kerüljenek a falusi bíró elé. Éppen ezért a szomszédságok a falu bíróságától függetlenül működő békéltető fórumot is jelentettek.¹³⁹

A keresztény értékek jegyében szigorúan büntették a káromkodókat meg a szitkozódókat. Említettük, hogy a becsületességnek mekkora jelentőséget tulajdonítottak közösségeikben. A szász falvakban az egyik legsúlyosabb bűnnek számított a tulajdon megsértése, a lopás. Az egyének becsületességét a szomszédságon belül is felmérhették, mivel rendre mindenkit tetemes közösségi tulajdonban lévő anyagi javak adminisztrálásával bíztak meg. Becstelennek tekintették és kiközösítették azt a gazdát, aki a szomszédjánál kiválóan dolgozó cselédet a szóbeli megegyezésben megállapított határidő előtt elcsábította. Elítélték a román papokkal és cigányasszonyokkal végeztetett jóslásokat, a kártyázást, valamint a hivalkodó cifrázkodást, az új viseleti darabok bevezetését.

¹³⁸ Muşlea C. 1957: 318, Myss 1993: 362.

¹³⁹ Schuller-Libloy 1882: 423.

Nagy ünnepek idején minden szász faluban az oltár elé szomszédságonként járultak úrvacsorát venni. Évente három alkalommal a behívó táblával úgynevezett bűnbánó istentiszteletre hívták össze a tagokat. Egészen az első világháború előtti évekig élt az a gyakorlat, hogy a nagy ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd, termésünnep stb.) előtt két nappal a haragban álló szomszédok jelentkeztek a szomszédságotya házában. Ott a két szomszédságfő és az öregek tanácsa előtt arra kötelezték őket, hogy béküljenek ki, fogjanak egymással kezét. Ha a haragosok közötti viszály úgy elmérgesedett, hogy már nem tudták őket kibékíteni, akkor nagyon sok esetben nem is engedélyezték nekik a soron következő úrvacsoravételt.

Nagyon sok helységben évszakonként, negyedévenként a szomszédság tagjai családjukkal együtt ünnepi öltözetben a szomszédotya házában találkoztak az úgynevezett bűnbánó napi (*Busstag*) gyűlésen, ahol megbeszélték az eltelt három hónap alatti eseményeket, meghallgatták a haragosokat, és megbékülésre szólították fel őket. A békülő estét (*Versöhnungsabend*) követő napon az érintettek elmentek templomba, hogy ott „meggyónják” bűneiket. Ezáltal az egész faluközösség színe előtt jelezték és kifejezték, hogy helyreállt a harmónia.

Az erkölcsi rendszer működésében jelentős szerepet játszott a farsang végén megszervezett ítélkező- vagy bírónap (*Sittag, Richttage, grosse Nachbartag* vagy *Gerichstag*). Húshagyókedden a szomszédsághoz tartozó férfiak a legdíszesebb ünnepi ruhájukban gyülekeztek a szomszédságotya házában, ahol sor került az említett évi közgyűlésre. Az asztalon elhelyezett szomszédságládát felnyitották, és ékes szónoklattal az öregebb atya megköszönte, hogy az Isten az elmúlt évben is kegyelmében részesítette a közösséget. Beszédében ismételten áldást kért a szomszédság minden egyes tagjára. A szomszédságotya szónoklata után pontosan ellenőrizték a szomszédság pénzügyi, anyagi helyzetét.

Utána következett a tulajdonképpeni *ítélkezés*. Érdekes módon, nagyon sok helységben enyhítő körülménynek számított, ha a vétkesek önként bevallották bűneiket. A fiatalabb szomszédságapa a megelőző év során pontosan följegyezte a szomszédsághoz tartozó tagok vétségeit, s ezt a bűnlajstromot ilyenkor hangosan felolvasta. Utána a közgyűlés eldöntötte, hogy milyen pénzbüntetéssel sújtják a vétkezőt. Az összegyűjtött pénzbírságot mindig a szomszédságládjába helyezték el.

A farsang végi ítélkezőnapokon az említett szertartás keretében újra megerősítették a szomszédság által elfogadott normatív értékrendet, viselkedési szabályokat. Általában ilyen alkalmakkor is megbeszélték, kezelték és feloldották a tagok közötti feszültségeket meg konfliktusokat. A gyűlés végén a régi választmány átadta mandátumát az öregek tanácsának, és utána megválasztották az új vezetőséget.¹⁴⁰

A második világháború utáni évtizedekben a szomszédságok évi üléseinek szimbolikus jelentősége megnőtt, mivel a számában megcsappant etnikai közösség egyetlen közös találkozási, szórakozási alkalmává nőtte ki magát. Az 1970-es évek közepétől a totalitári-

¹⁴⁰ Schuller-Libloy 1882: 423.

us hatalom helyi intézményeitől már engedélyt kellett kérni a szomszédságok évi közgyűléseinek és mulatságainak megszervezésére.

Az egyházi értékrend védelme

A szomszédság szabályzatok artikulusai nagyon szigorúan büntették azokat a személyeket, akik távol maradtak a templomi istentiszteletekről. Minden vasárnap a szomszédság vezetőségéből egy megbízott személy pontosan számba vette, hogy ki hiányzik a templomból. Az igazolatlanul távolmaradót a soron következő gyűlésen megrótták és pénzbírsággal büntették. Az egyházi értékrend alapján szigorúan tiltották a vasárnapi munkát. A szomszédság szabályzatában pontosan meghatározták az ünnepi és a templomi viselet darabjait, hogy elkerüljék a fölösleges rivalizálást és költségekét.

A funkciók átrendeződése

Az erdélyi szomszédságok olyan lokális intézmények voltak, melyek érzékenyen válaszoltak a hatalmi, gazdasági, társadalmi és politikai változásokra. Már a 19. század második felétől fokozatosan csökkentek a közbiztonsággal, a mindennapos társas együttéléssel kapcsolatos funkcióik. Különösen a 20. század elejétől kezdődően elveszítették morális és jogi funkcióikat. Az első világháború utáni évtizedekben azonban továbbra is fontos etnikai csoportszervező és identitáserősítő szerepet játszottak. Az 1930-as évek elejétől egészen a második világháború végéig nagyon sok helységben az egyházi és világi értelmiségiek a totalitárius eszmék kiszolgálójává akarták degradálni.

A második világháború, a menekülés, a szibériai hadifogság, a bárágani deportálás után nagyon megváltozott az erdélyi szász falvak etnikai, demográfiai, kulturális és társadalmi összetétele. Például Szelindeken 1945 után a 26 szász család mellett már 60 román család élt. A második világháború végén elmenekült, evakuált szénaverősi szász lakosságának csak az egyharmada tért vissza korábbi, szétdőlt, kifosztott lakóhelyére.¹⁴¹

A gyökeresen átalakult, állandó fenyegetésekkel és veszélyekkel teli világban az egykori királyföldi falvak szász lakossága újból a régi, bevált modellekhez nyúlt segítségért. A második világháború után, igaz szűkebb hatáskörrel, viszonylag gyorsan újraszervezték a szomszédságok tevékenységét. A következő évtizedekben továbbra is az Erdélyben maradt szász családok kölcsönös segítségnyújtását, közös szórakozását, művelődését szervezte meg. Mivel 1945 után a kommunista propaganda visszaszorította az egyház mozgásterületét, a szomszédságok voltaképpen a kisebbségi egyház helyi, lokális intézményeiként működtek tovább. A kalendáris ünnepek előkészítése és lebonyolítása mellett fontos szerepet játszottak az elhunyt tagtársak tisztességes eltemetésének megszervezésében.

Szénaverősen 1945 után már csak egy szász szomszédságot élesztettek fel, mely összefogta a faluban élő összes szász házas férfit. Tehát lemondtak a négy területi egységre

¹⁴¹ Schenk 1987: 173.

kiterjedő szomszédságról és a további belső, tizedekre történő tagoltságról. Az 1960-as évek második felében bekövetkezett ideológiai és hatalmi „lazítás” éveiben újra megszervezték az 1944 előtti állapotokra jellemző négy szomszédságot, de mikor az 1970-es évek elején felerősödött a Németországba tartó emigráció, a falu területén szétszórtan lakó szász családokat újra át kellett szervezni, hogy működőképes állapotban tudják fenntartani a hagyományos négy szomszédságot. Az első számú szomszédsághoz 36 családfő és 12 özvegy, a másodikhoz 33 családfő és 6 özvegy, a harmadik csoportba 33 olyan háztartás tartozott, amelyből hétnek a gazdája özvegy volt, s végül a negyedik szomszédság 26 teljes és csonka családot foglalt magában. A második világháborút követő évtizedekben a falu belterületén megszűntek a homogén szász területek, éppen ezért már nem a szomszédi, térbeli közelség, hanem kizárólag az etnikai hovatartozás alapján szerveződtek újra a szomszédságok. A falu többségét alkotó románokat és cigányokat még akkor is kizárták az egyletből, ha azok a szomszédban laktak. Érdekes módon, az újonnan betelepedett többségiak is természetesen vélték ezt a helyzetet, senki sem kérte felvételét a szászok intézményébe.¹⁴²

A társadalmi, etnikai, gazdasági és politikai változásokkal egy időben belső strukturális átrendeződések is bekövetkeztek. A tisztségviselők száma lecsökkent, s minden szomszédságot csak egy atya és egy tizedes vezetett. Ugyanakkor a szomszédságotya funkciói is leredukálódtak: legfontosabb feladata az volt, hogy házában évente megszervezte az etnikai ünnepként működő farsang végi ítélezőnapot és közösségét tanácsosi minőségében képviselje a falusi szász lutheránus egyháztanácsban. A tizedes őrizte a szomszédság tárgyait (például a temetési torokon használt padokat, asztalokat), továbbította az elhunytak halálhírét, megszervezte a temetéseket és a lutheránus egyháznak nyújtott közös munkákat. Egészen 1989-ig nem gyöngült a tagok közötti kooperáció és összetartozás, hiszen a gyors ütemben fogyatkozó százságnak egyre nagyobb kölcsönös segítségnyújtásra volt szüksége.¹⁴³

Az 1989-es változások után a legtöbb királyföldi településen belül már csak egyetlen szász szomszédság működött tovább, s annak legfontosabb funkciója a szülőföldjükhöz ragaszkodó, ittmaradt idős szászok tisztességes módon történő eltemetése volt.

A legényegyletek

Fejlődéstörténetük

A legényegylet (*Bruderschaft*) az erdélyi szász települések olyan jellegzetes nemi és generációs alapon szervezett társadalmi intézménye volt, mely a konfirmáció és a házasság közötti időszakban biztosította a fiatalok szocializációját, a hagyományos szász értékrend átadását és csoportos szórakozását. Az erdélyi szász legényszervezetek (a szomszédságokhoz hasonlóan) korábbi előzményekre építkezve itt Erdélyben alakultak ki.

¹⁴² Weber 1985: 471–480.

¹⁴³ Weber 1985: 476–480.

Archaikus legénycsoportosulások

Valószínű, hogy már az Erdélybe érkezett szász telepések magukkal hozhatták a germánoknál is működő archaikus, európai legénycsoportosulások elemeit. Ezt a feltételezést erősítik meg azok a funkciói, amelyek a napfordulón élő mágikus szokások megszervezésével kapcsolatosak: például a téli napforduló idején gyújtott tűz és tüzeskerék-gurítás, a tavasz napfordulón élő maszkos felvonulások (például rituális ekehúzás, libanyakszakítás) vagy más mágikus tavaszköszöntő szokások (kút- és csorgóújítás, határkerülés, májusfaállítás, húsvéti kakaslövés és legényavatás, pünkösdi zöldágazás, lovas királyválasztás és koszorútépés), a nyári napfordulón gyakorolt koszorúünnepségek, tűzgyújtás stb. A felsorolt szokáselemek szerte Európában a mágikus feladatok elvégzésére szerveződött és szakosodott legénycsoportok jellegzetes feladatai közé tartoztak.

Kegyes testvériségek

A szomszédságok művelődéstörténeti előzményeinél már említettük, hogy a protestantizmus előtti korszakban szerte Európában testvériségeknek (*Bruderschaft, confraternitas*) nevezett, kegyes célokat követő, laikusokat, világi és egyházi embereket összefogó vallásos társulatok működtek. Valószínű, hogy a középkori Erdélyben és Európában működő vallásos társulások elemei (például vallásos értékrend követése, rendszeres havi összejövetelek megszervezése, a tagfelvétel ceremóniái, az elhunyt „testvérek” tisztességes eltemetése stb.) nemcsak a céhes legényegyletek, hanem a falusi legénytársaságok szerkezetébe is beépültek. Székely László nem tartotta véletlennek azt sem, hogy hajdanán az erdélyi szász legényegyletek tagjai éppen Keresztelő Szent János vigíliáján lovagoltak ki a mezőre, ahol az együtt eltöltött éjszaka után reggel megtisztították a mezei kutakat, majd ünnepi menetben visszatértek a faluba, ahol nagy ceremóniával fogadták és megvendégelték őket. Véleménye szerint e nyári legényünnep időpontja összefüggésbe hozható a Keresztelő Szent János tiszteletére szervezett vallásos társulatokkal, amelyek már a 15. század idején (például 1484-ben) működtek Nagyszebenben.¹⁴⁴

Céhes legényegyletek

A falusi legénytársaságok struktúrájára és kialakulására döntő hatást gyakoroltak a középkori céhes mesterlegények egyesületei. Ezek a társaságok rendszerint egy-egy jellegzetes kézművescéh (vargák, szűcsök, cipészek stb.) felszabadult inasait, vagyis legényeit gyűjtötték össze. Működésüket írott alapszabályzatok határozták meg: például a szebeni vargalegények 1556-ban keletkezett statútuma 40 tiltó rendelkezést tartalmazott, a brasói kötélverő legények 1613-as szabályzata pedig 67 pontban foglalta össze a tagok kötelelességeit és jogait.

¹⁴⁴ Székely 1974: 448–449.

A céhes legényegyletek szabályzataiban szereplő artikulusok határozottan tiltották a lustaságot, a veszekedést, a káromkodást, a mértéktelen ivást, a verekedést, a mester házából való késői távolmaradást. Elítélték a templomkerülést, az istentiszteletek alatti illetlen viselkedést, a mesterek iránti modortalanságot. A szász városok templomaiban külön padokat jelöltek ki a kézműves fiatalok egyleteinek. Arra kötelezték a legényeket, hogy beteg társaikat látogassák, a súlyos gyengélkedőhöz hívassanak lelkészt, s az elhunyt „testvérüket” pedig tisztességesen temessék el.¹⁴⁵

A céhes legénytársaságot egy öreglegénynek (*Altknecht*) nevezett előljáró vezette, akinek tevékenységét egy fiatalabb öreglegény (*Jungknecht*) segítette. A gazdasági ügyekkel és a mulatságok rendezésével külön legény (*Schaffner*) foglalkozott. Az egylet táblájával a tagok összehívását, vagyis a kommunikációs funkciókat egy küldönc (*Irtentrager*) végezte. Az írásbeliség szélesebb elterjedése után egy írnokot (*Schreiber*) is választottak.¹⁴⁶

Havonta és évnegyedenként gyűlést tartottak, ahol belső fegyelmi ügyeiket a kinyitott láda előtt vitatták meg. Az alapszabályzatban előírt tiltások megszegését pénzbírsággal büntették, amit a legények pénztárába helyeztek. Utána becsukták és bezárták a ládát, s ilyenkor az öreglegény a tagságot emlékeztette arra, hogy amit addig beszéltek, az a társaság ládájába „bezárt” titok, s ha valaki az elhangzottakról mégis kiszivároztat valamit, akkor azt súlyos pénzbírsággal büntetik. A gyűlések után rendszerint mulatságot szerveztek, amit általában a közös kasszából fizettek. Ha egy mesternél szolgáló inas felszabadult, akkor az *öreglegények* elküldtek érte két legényt, és meghívták a céhes legények társaságába. A belépésnek nagyon sok írott és íratlan szabálya volt: ügyességpróbákat kellett kiállni, a többieknek *társpoharat*, vagyis italt kellett fizetni stb.

Falusi legénytársaságok

A legényegyletek a nagyobb kézműves centrumokból már a 16. század második felében, tehát a protestantizmussal egy időben fokozatosan terjedni kezdtek olyan mezővárosok felé, ahol a kézműves fiatalok mellett földművesek is éltek. Onnan aztán kisugároztak előbb a nagyobb, majd a kisebb falusi települések felé, ahol szintén alapvetően meghatározták az ifjúság életformáját, társas kapcsolatrendszerét. A segesvári tanács már 1564-ben egy forintot adományozott a földész legények társaságának abból a célból, hogy a templomban saját padot állíttathassanak fel. Míg a falusi legénytársaságokról a 17. századi okiratokban kevés adat bukkant fel, addig a 18. század elejétől (például Nagysink 1761) számuk megnövekedett.¹⁴⁷

A falusi legényszervezetek működését az egyház által kidolgozott vagy csak szentesített, írott szabályzatok határozták meg. A lutheránus egyház hamar felismerte, hogy ezek a társaságok fontos szerepet játszhatnak a földműves ifjak szocializációjában, s éppen ezért saját intézményrendszerébe integrálta, s irányításukra jól meghatározott alapsza-

¹⁴⁵ Binder-Kovách 1981: 91–95, 138–144.

¹⁴⁶ Binder-Kovách 1981: 47–48, *Wörterbuch* I. 1908: 767–769.

¹⁴⁷ *Wörterbuch* I. 1908: 777–778.

bályzatot dolgozott ki. A családos férfiak, egyháztanácsosok közül egy vagy két személyt megbíztak a legényegylet „atyai” irányításával. Ezeket rendszerint a legények atyjának (*Knechtvater*) nevezték, részt vettek a legénytársaság havi és évnegyedi ülésein, a fiatalok által szervezett táncmultságokon. Szászpénteken a legények atyját a presbitérium nevezte ki. Kötelező módon részt vett a legényegylet gyűlésein, rendet és fegyelmet tartott a fonókban meg a fiatalok multságain.¹⁴⁸

A legényegyletek számára Teutsch püspök a 19. század második felében olyan célrendszerrel és irányvonalat határozott meg, mely átsugárzott a 20. század első felére is. Az egyház vezetője az erdélyi szász legényegyletek legfontosabb céljának tartotta a hagyományos vallásos értékek megőrzését, a kulturális felemelkedést és nevelést, valamint az erdélyi szász etnikai identitás megerősítését.

A legénytársaságok vallásos nevelésével a legtöbb faluban a lelkész és a tanító foglalkozott. Téli estéken hetenként összegyűltek, vallásos kérdésekkel foglalkoztak, de gazdasági előadásokat is hallgattak. A Fehér megyében fekvő szász falvakban a 19. század végéig az úrvacsoravétellel összekötött nagyünnepek előtti héten (általában pénteki napon) is tartottak gyűléseket (*Zugang*). Egy nappal korábban az öreglegény elment a lelkészhez, és az egyesület nevében bocsánatot és engedélyt kért, hogy közösen az úrasztalához járulhassanak. A gyűlés végén megkérdezte a tagokat, hogy készen állanak-e a kiengesztelődésre. Igenlő válaszukra rövidebb beszédben arra intette őket, hogy máskor kerüljék a civódást s béküljenek ki egymással. Erre az ifjak rendre egymástól bocsánatot kértek. A legénytársaságok szabályzatai nagyon szigorúan büntették az úrvacsoravételről igazolatlanul távol maradókat.¹⁴⁹

A második világháború idején, 1942-ben Wilhelm Staedel lutheránus püspök kompromisszumot kötött a fasiszta ideológiák képviselőivel, s ennek eredményeképpen elhatározták a korábban egyházi irányítás mellett működő legényegyletek önfeloszlatását és a faji felsőbbrendűséget hirdető német nemzeti ifjak társaságába (*Volksgruppenführung*) való besorolását. Ez a határozat összességében nagyon kevés szász településen valósult meg, éppen ezért sajátos kettősséget eredményezett, mivel a lelkészek és a helyi tradíciók továbbra is ellenálltak annak a fasiszta törekvésnek, amit közösségeikben elsősorban a tanítók próbáltak érvényesíteni.¹⁵⁰

A második világhégés utáni években, amikor ismét felújították működésüket, elsősorban a korábbi, 19. századi struktúrákat próbálták újraéleszteni. Habár a totalitárius hatalom 1948-ban (éppen a náci ideológiákkal való korábbi kapcsolataikra hivatkozva) betiltotta működésüket, mégis egészen a mezőgazdaság kollektivizálásáig életben voltak, s különösen a fiatalok közös ünnepi szórakozásában, valamint a temetések megszervezésében játszottak szerepet. Az utána következő évtizedekben a fiatalok már csak a szülőfalujukon kívül fekvő román többségű városokban kaptak munkát és lakást, éppen ezért a legények egyletei is csendben megszűntek.

¹⁴⁸ Sitz 1988: 107.

¹⁴⁹ Weinrich 1896: 693.

¹⁵⁰ Szegedi 1994: 71–76.

Szerkezetük és működésük

Tagfelvétel és kilépés

A legényegyletek alapszabályzatai elsősorban olyan elvárásokat fogalmaztak meg, amiket a szász falusi társadalom és annak központi intézménye, a szász lutheránus egyház határozottan elvárt ettől a generációtól, nemi csoporttól.

Mivel a közfelfogás szerint egyházi intézmények voltak, ezért csak azok a fiúk léphetek be, akik már konfirmáltak és azáltal a szász egyházközség teljes értékű tagjaivá váltak. A legtöbb szász faluban az egyházi jellegű beavató szertartásra, konfirmációra általában tavasszal, virágvasárnapján vagy húsvétkor került sor. A fiatalok egyházi státusának megváltozása egyúttal egy más korosztályba, nemzedéki csoportba való belépést is jelentett. Az újonnan konfirmált fiúkat a legtöbb faluban közvetlenül a konfirmáció után következő vasárnap fogadták be a legényegylet tagjai közé. A szász falvakban minden fiúnak kötelező volt jelentkeznie és részt vennie a legényavató szertartáson. Az újonnan konfirmált fiúk felvétele tradíciók által meghatározott és megőrzött archaikus szertartások keretében történt.

Például Homoródon *zöldcsütörtökön* került sor a konfirmációra, mivel a falu korábban ezen a napon három ízben is leégett. A sorozatos csapás után a falu vénei elhatározták, hogy a fiatalok konfirmációját és az azt követő legényavatást mindig erre a napra rögzítik. Az istentisztelet után énekszóval, ünnepélyes menetben, zászlókkal, énekelve vonultak át az iskolába, ahol megtartották az újonnan konfirmált legények beavatását.¹⁵¹

A századforduló éveiben a barcasági fiúk felvételi díja egy-egy kenyér és gyertya volt, amit csak a következő télen megszervezett táncmulatságok alkalmával kellett megadniuk. Az ünnepélyes felvétel és fogadalom után az öreglegény elkiáltotta magát: „Legyetek vígak, fivérek!” Erre a legénytársaság régebbi tagjai kiszaladtak a helyiségből, s kintről kövekkel, dorongokkal, lópokrócokkal, lószerszámokkal tértek vissza a terembe, azokat az újonnan felvett *testvérek* nyakába akasztották, majd a nehéz súlyok alatt roskadozókon nagyokat nevettek. A fiúk a földre nem engedhették le a nehezékeket, mivel éppen hosszas emelésükkel tették próbára fegyelmességüket, engedelmességüket, állhatatosságukat és teherbíró képességüket.¹⁵²

Szászpénteken húsvétvasárnap délután szervezték meg a legényavatást. Az ünnepi, templomi viseletbe öltözött fiatalok menete, fúvószenekarral az élen átvonult a községi táncterembe. Amikor oda belépett az öreglegény, akkor a zenekar a szász himnuszt kezdte játszani. A terem közepén a fiatalok két koncentrikus kört formáltak, a belsőt a leányok, a külsőt pedig a legények alkották. A himnusz végén az öreglegény a fából készült joga rával nagyot ütött az asztalra, ezáltal jelezve az avató rituálé kezdetét. Utána hangosan felolvasta a szervezeti szabályzat szövegét, melyre az avatásra jelentkezett ifjak rendre

¹⁵¹ Bálint 1973: 207, 385.

¹⁵² Dorner 1910: 75.

felesküdtek. Az avatóünnepséget közös táncmulatsággal folytatták, s annak kezdetén a küldönc minden ifjú legényhez egy-egy lányt kísért.¹⁵³

Ezt a szertartást Bilakon húsvét másodnapján délután, az öreglegény házában szervezték meg. Az újonnan konfirmált fiúk első ízben ekkor ölthették magukra a szász nagylegény szimbólumának számító hosszú fekete kabátot, a *Kotzent*. Az egylet szabályzatának felolvasása után megfogadták, hogy annak szellemében fognak élni és cselekedni. A legényavatás kakasütéssel folytatódott, amit a piactéren rendeztek meg, ahol a feláldozásra kerülő szárnyast zsineggel egy cövekhez kötötték. A legifjabb legények szemét rendre bekötötték, testüket többször megforgatták, s lelkesen arra biztatták, hogy egy karóval üssék meg a kakast. 1937-től a bíró betiltotta az állatkínzó szokást, s azután már puskával lőtték a kakasra.¹⁵⁴

Az erdélyi szász falvakban szervezett legényavatási ceremóniákban is megtalálható volt a fájdalom elviselésének próbája. Dipsén húsvét másodnapján kétévenként szervezték meg, a jelentkezőknek előbb hangosan felolvasták a szabályzat szövegét, majd rendre előléptek és kezüket a szabályzatra helyezve megesküdtek. Ezalatt az öreglegény hirtelen nagyot ütött a fiú kezére, amit szisszenés nélkül kellett eltűrniük. A fájdalompróbát a lányokkal közösen szervezett rituális tánc (*Irtentanz*) követte. A felsorakozott legényekhez a két küldönc (*Irtentrager*) egy-egy leányt vezetett. A dipsői kislegények első ízben csak ekkor viselhettek igazi nagykabátot, amit elől két sorban tíz darab öt centiméter átmérőjű gomb ékesített. Azokat, mint a legényélet szimbólumait, az egyházi esküvőt megelőző legénybúcsúztató keretében eltávolították, levágták.¹⁵⁵

Szénaverősön templomozás után került sor a legényavatásra. Istentisztelet után az öreglegény közgyűlésre (*Zugang*) invitálta az ifjakat, amit rendszerint a legények atyjának házában szerveztek meg. Az idősebb *testvérek* ilyenkor ünnepi, templomi viseletbe öltözve várták az ifjakat. A helyiségben álló asztalra helyezték a legényegylet ládáját, s annak kinyitották fedelét, utána a fiatalabb öreglegény bevezette a fiúkat, majd egy száj-hagyomány útján terjedő, kötött szövegű beszédben arra kérte a vezetőséget, hogy a konfirmált fiúkat vegyék fel a társaságba. Utána az öreglegény emelkedett szólásra, s egy írásban hagyományozódó beszédben válaszolt, abban kiemelve, hogy a konfirmálás és az úrvacsoravétel után már csak egy nagyobb közösségben, a legényegyletben folytathatják életüket. Az öreglegény ünnepi beszéde után elővették a szabályzatot, és azt hangosan felolvasták a fiataloknak. Utána rendre minden fiú odajárult az asztalhoz, és ujját az alapszabályzatra téve megesküdt, hogy csakis az abban foglaltak alapján fog cselekedni. Az idősebb legények ilyenkor minden felavatandónak nagyot ütöttek az ujjára, hogy mindig jusson eszébe az akkor tett fogadalma. A felvételre jelentkezett fiúknak a legtöbb faluban bort és pénzt kellett ajándékozniuk a legényegylet többi tagjainak.¹⁵⁶

¹⁵³ Sitz 1988: 108.

¹⁵⁴ Weiss 1986: 88-89.

¹⁵⁵ Klösler 1986: 192.

¹⁵⁶ Weber 1985: 437-448.

A szász falvakba betelepedett fiúknak szigorú kötelessége volt a megérkezésétől számított négy héten belül jelentkeznie a helyi legényegyletbe. Azoknak az ifjaknak, akik sorakatonai szolgálatukat teljesítették, tagságát ideiglenesen felfüggesztették. A legénytársaságokból való kilépés csak házasság, lakhelyváltoztatás és halál esetén történhetett meg. A legényszervezet tagjai társuk koporsója mellett díszőrséget álltak, a templom harangjait meghúzták, sírját kiásták és behantolták, s utána közvetlenül az öreglegény elbúcsúzott tőle a társulat nevében.¹⁵⁷

A legényegyletből való kilépés a legtöbb faluban kötött, szertartásos formában zajlott. Például Petresen hagyományosan a húsvéti bál idején kerítették erre sort. A fúvósok adott pillanatban egy jellegzetes éneket játszottak, mialatt az idősebb asszonyok mind elhagyták a termet. Egy megbeszélte jelre a legények a táncterem közepére vonultak, ahol nagy kört alkotva összefogóztak. Egy közösen elénekelt dallal elbúcsúztatták azokat a legényeket, akik a farsang idején megnősültek. Utána borral és süteménnyel kínálták meg az ifjúságuktól búcsúzókat, s felmentették őket legényegyleti esküjük és kötelességeik alól.¹⁵⁸

Fehér megyei falvakban a házasság előtt álló legény elbúcsúzott a társaság tagjaitól, és ekkor az öreglegény társuk segítségére a kisebb *testvérek* közül négy hívogatót (*Laderknechte*) jelölt ki, akik a lakodalomba invitálták a vendégeket. A következő vasárnapon tartott istentisztelet idején a többi legény melletti saját templomi ülőhelyére még egyszer utoljára beülhetett, de a rá következő vasárnap már a házasemberek padjába kellett beülnie.¹⁵⁹

A legényegylet vezetősége

Habár az egylet működését az egyház is figyelemmel kísérte, belső életét elsősorban a választott vezetősége határozta meg. A választmány feladatai közé tartozott a szabályzat betartásának nyomon követése, a rend fenntartása, a templomi, iskolai, továbbképző tanfolyamokról távolmaradók feljegyzése, a közösségi munkák és szórakozások megszervezése, a bepanaszolt tagok megbüntetése a periodikusan összehívott gyűléseken, a pénzbírságok összeszedése stb.

Az *öreglegényt*, a legényegylet vezetőjét, az évente megszervezett tisztújító közgyűlésen választották. Erre a tisztségre rendszerint példamutató, erkölcsös, munkaszerető és tekintélynek örvendő fiatalot jelöltek. Feladatai közé tartozott a társaság által szervezett ünnepi szokások megszervezése, a tagok közötti ellentétek és viták megoldása, az írott alapszabályzatban rögzített elvárások betartásának nyomon követése, a vétkesek megbüntetése, a közösségi munkák megszervezése, az elhalálozott tagtársak tisztességes temetéséről való gondoskodás. Szászpénteken az öreglegény kiemelt státusát egy rövidebb fából készített jogar jelezte. Dipsén az öreglegény jelvénye egy 35 cm hosszúságú keményfából faragott bot volt, amit minden gyűlés alkalmával magával hozott, s ha szót

¹⁵⁷ Weinrich 1896: 694.

¹⁵⁸ Kauntz 1988: 190–191.

¹⁵⁹ Weinrich 1896: 694.

akart kérni, akkor azzal nagyot ütött az asztalra. Botjának jelenléte más közösségi rendezvényeken is tekintélyt és megbecsülést parancsolt.¹⁶⁰

Az egylet vezetőjét tevékenységében mindig a *fiatalabb öreglegény (Unteraltknecht)* segítette. Annak legfontosabb feladata volt a legénypénztár gondos kezelése, de pontosan számon kellett tartania és felügyelnie a legények viselkedését különböző közösségi események alatt, például templomi istentiszteletek, táncmulatságok és felvonulások idején. A havonta vagy az évnegyedenként megszervezett közgyűléseken „bepanaszolta” a vétkezőket. Az öreglegénnyel együtt az ellenőrzés intézményesített formáját valósította meg, hatáskörét mindkettő a tekintélyelvű értékrend jegyében gyakorolhatta. Dipsén a fiatalabb öreglegény jelvénye egy fogantyúval ellátott, szív alakú tábla volt, melyre ráragasztották a tagok névsorát.¹⁶¹

A falusi legényegyletek harmadik tisztsége a *szószóló (Irtenknecht vagy Wortknecht)* volt. A céhes legényegyletek küldöncéhez hasonlóan, a vezetőség rendeleteit, utasításait egy behívó tábla jelenlétében továbbította, hirdette ki. Több faluban úgynevezett *háznagyot (Schaffner)* is választottak. Legfontosabb feladata a közös lakomák, táncmulatságok előkészítése volt, éppen ezért mindig neki kellett gondoskodnia a megfelelő helyiségről, a jelenlévők tisztességes magaviseletéről.¹⁶²

Közgyűlései és tárgyi szimbólumai

A legényegylet ellenőrzését, kontroll szerepét nemcsak a tisztviselők látták el, hanem ezt valósította meg a periodikusan összehívott *közgyűlés* is. A 19. század végéig havonta kétszer gyűltek össze, utána jóval ritkábban, általában csak évnegyedenként. A legényegylet gyűlésein (*Zugang*) tematikus csoportokban, esetenként elemezték az egyes kihágásokat, és kiszabták a vétkesek büntetését. A fiatalabb öreglegény, mint egy fővádító, tanúk nélkül is bepanaszolhatta a bűnösöket, de a megvádoltnak saját védelmére már legkevesebb két tanút kellett kiállítania. Az érintett legények első fokon az öreglegényhez, legfelső szinten pedig a helybéli lelkésznel fellebbezettek. Ha előttük sem tudták igazukat hihetően bizonyítani, akkor az első fokon megítélt pénzbírságának a többszörösét kellett kifizetniük.¹⁶³

1918-ban Szénaverősen a következő kihágásokat büntették: a temetésekről és az istentiszteletekről való igazolatlan távolmaradást, a templomi alvást, fecsegést, hangoskodást, a kocsmái italozást. A következő évben már az ülésrend eltévesztése és felborítása okozott konfliktusokat. Közvetlenül az első világháború után, 1922-ben 43 fiútestvér tagságdíját nem fizette ki, de a falusbíró pár legényt határozottan felpofozott, s végül az összeg törlesztésére kényszerítette őket. Az évi ítélkező közgyűlés mindig kölcsönös bocsánatkérés-sel és bűnbánó istentisztelettel fejeződött be. A közös templomi rituáléval elsősorban a hagyományos, a szervezeti szabályzat által kodifikált helyi értékrendet, modelleket erősí-

¹⁶⁰ Sitz 1988: 107–108, Klösler 1986: 190–193.

¹⁶¹ Klösler 1986: 190–193.

¹⁶² Dorner 1910: 74.

¹⁶³ Weinrich 1896: 692.

tették meg, ugyanakkor az összes felhalmozódott konfliktust és feszültséget is feloldották, semlegesítették. Ennek eredményeképpen a legényegylet belső rendje stabilizálódott, csoportszelleme erősödött és a tradicionális szász összetartozás jegyében megújult.¹⁶⁴

A szász falvakban rendszerint egy- vagy kétévenként szerveztek tisztújító közgyűlést. Ennek időpontja eltérő lehetett: például Homoródon kétévenként pünkösöd harmadik napjára hívták össze, Szénaverősen pedig január 6-án, tehát vízkereszt napján tartották. A főistentisztelet után a templom lépcsőiről az öreglegény közgyűlésre hívta meg a tagokat. Ebéd után a falu központjában gyülekeztek, ahonnan a legények egyházi énekekkel a legények atyjának házához vonultak. A tisztújító közgyűlésen részt vettek az egyház és a község küldöttei is. Nagyon sok esetben a presbitérium is élt javaslati jogával. A tagok rendre a legények atyja elé vonultak, és annak megsúgták választásukat, aki pedig írásban rögzítette a szavazatokat. A tisztújítást általában bíráskodás követte: ekkor mindenkit felszólítottak arra, hogy önként panaszolja be bűneit.¹⁶⁵

Vindán a vízkereszt utáni első vasárnap délutánján tartották a tisztújító közgyűlést. Századunk elejétől mindenki cédulát kapott a kezébe, s arra titokban ráírta annak a legénynek a nevét, akit ő legalkalmasabbnak tartott egy tisztség betöltésére. Rendszerint *öreglegényt*, *fiatalabb* helyettesét, két *ülnököt* (*Beisetzter*), két *csaplárt* (*Anschinker*, akik ugyanakkor az írnök és a kasszás szerepkörét is betöltötték), valamint egy *elővezetőt* (*Anführer*) választottak. A legényegylet tagjai ősszel meghatározott mennyiségű szőlőlevet adományoztak és vásároltak a társaságnak, amit egy nagy méretű, közös hordóban tároltak. A két csaplárnak az volt a feladata, hogy rendszeresen ellenőrizze a bor minőségét és mennyiségét, s arról a legényegylet vezetését periodikusan tájékoztassa. Minden társas összejövetel után díszes kannákban a pincéből felhozták a szükséges bormennyiséget. Az elővezetőnek az volt a feladata, hogy a lányokat egyenként meginvitálja a legényegylet által szervezett rendezvényekre. Különösen a táncmultságokon játszott fontos szerepet, mivel a vitatkozások elkerülése végett nem a fiúk kérték fel a hajadonokat, hanem minden legényhez rendre ő vezetett oda egy-egy lányt. Ezáltal nemcsak a legények közötti rivalizálást megkonfliktusokat kerülték el, hanem azt is megakadályozták, hogy egy hajadont senki se kérjen fel táncolni a multság során.¹⁶⁶

A dipsői tisztújító gyűlésen az egyházi és a világi vezetők is részt vettek. Mikor a tulajdonképpeni választásra került a sor, a termet minden legény elhagyta, s utána egyenként bevonultak, az asztalnál ülő lelkésznek és presbitereknek szóban minden egyes tisztségre megnevezték az általuk javasolt legény nevét. A szavazatokat összesítették, és utána kihirdették az eredményt. Dipsén a legényegylet rendelkezett egy díszes kannával, egy ládával, melyben őrizték a féltett statútumot, a pénzösszegeket és a pecsétet. Rendszerint az öreglegény házában tárolták ezeket, ahol általában üléseiket is tartották.¹⁶⁷

A legényegylet tárgyi szimbólumait a tisztújító közgyűlés után ünnepélyes menetben szállították át az újonnan megválasztott öreglegény házába. Alcinán a felvonulók élén egy

¹⁶⁴ Weber 1985: 437–448.

¹⁶⁵ Uo.

¹⁶⁶ Csellner 1983: 76.

¹⁶⁷ Klösler 1986: 190–193.

legény vitte a zászlót, egy másik pedig a ládát. Utánuk haladt az öreglegény és az *ifjabb* helyettese, majd a többi ünnepi, templomi viseletbe öltözött legény. A legfiatalabb legény díszes zsákban szállította át az egylet edényeit: 3 kisebb és 5 nagyobb fából készített kancsót, 1 kehelyt, 3 hosszú, füles ivópoharat és egy 1746-ban készített kancsót. Az utóbbin nem véletlenül volt olvasható egy rövid utasítás: „Aki ebből inni akar, az legyen bölcs és elég okos”, mivel a kancsó felületén és fülein több díszes csap volt, de közülük csak egyből folyt ki a bor. Ezzel a csali korsóval különösen a legényavatásra jelentkezőt újoncotat tréfálták meg, mivel azok nem ismerték, hogy melyik „szópókájából” lehet inni, és próbálkozás közben mind magukra öntötték a bort a többiek szórakozására és nevetésére.¹⁶⁸

Szásznádason a legényegylet szimbólumait a templomban, a legénycéh székei fölötti falon őrizték. A hamvazószerdán megrendezett legényünnep (*Reihen der Knechte*) alkalmával a társaság két zászlójával (*Bruderschaftsfahnen*), nagyméretű dobjával (*Trommel*), a hosszú szárú, kemény bükkfából készült, kifestett és bearanyozott buzogányával (*Busogany*) meg egy szintén hosszú szárú, fakorongokkal ellátott bottal (*Plaak*) meghatározott útvonalon és módon végigvonultak a falu utcáin. A legények, felvonulás közben, ezeket a jelképeket kezükből nem teheték le, nem adhatták át másnak. A farsang végi legényünnep keretében szervezett menetben pontosan meghatározott volt a tárgyi jelképek helye. A fiatalabb öreglegény a magasba tartott buzogánnyal nyitotta a sort, utána haladtak láncot alkotva az öreglegénybe fogózott társaik, majd hátul követte őket a korongot vivő. Az ünnep végén a felsorolt jelképeket szertartásos mozdulatokkal adták vissza az öreglegénynek, aki újból elhelyezte azokat templombéli helyükre.¹⁶⁹

A legényegylet funkciói

Mivel a legényegyletek az egyház szigorú és következetes irányítása mellett működtek, azok voltaképp minden faluban a vallásos értékrend utasításait valósították meg. A nyelvszigetekben élő erdélyi szász fiatalok életében nemcsak egyszerű etnikai intézmények voltak, hanem sajátosan tradicionális közösségi létformát is megtestesítettek, hiszen az erdélyi szász legényegyletek rendszerében nagyon sok közösségi funkcióval találkozhattunk. A szász falusi társadalomban a legényegyletnek elsősorban olyan feladatai voltak, melyek hatást gyakoroltak az egész helyi társadalomra, faluközösségre. A legtöbb faluban ilyen feladatnak számított a mezei kutak tavaszi megtisztítása és rendbetétele, a különböző ceremóniák (püspöki vizitáció, új lelkész vagy tanító fogadása stb.) idején történő lovas felvonulás, a községi tisztviselők újévi felköszöntése, fiatal halott temetésén való közreműködés, táncmultságok szervezése, az egész helyi közösséget érintő ünnepi szokások lebonyolítása stb.

A legénytársaság egyik legfontosabb feladata a fiatalok szabadidejének és különböző táncmultságainak megszervezése volt. A legtöbb faluban a délutáni istentisztelet után a templom előtti tágas téren a legény- és a leányegylet tagjai együtt táncoltak. Nagy ün-

¹⁶⁸ *Wörterbuch* I. 1908: 778.

¹⁶⁹ *Manchen* 1892.

nepek (karácsony, húsvét, pünkösöd) idején is tartottak táncmulatságot, melynek megszervezésére a lelkésztől az öreglegény kért engedélyt. A szász lányok sohasem ismerték a tétlen szemlélődést és üldögélést (*Freilhalten*), mivel a rendezők (*Anführer*) kor szerint minden lányt rendre meg kellett táncoltatniuk.¹⁷⁰ Nagyon súlyosan büntették azt a legényt, aki a rendezőtől (*Irtantrager*) a hozzá vezetett lányt megvetette, ha a táncbéli partnerével illetlenül viselkedett vagy táncalkalmakkor lerészegedett.¹⁷¹

Egészen a második világháborúig a téli időszakban a fonó (*Rockenstuben*) volt a fiatalok közös szórakozásának színtere. A fonóházban a lányok zárt körben ültek rokkáikkal, s a kör közepére pedig egy vizes kannát helyeztek el. A legényeknek tilos volt a dohányzás meg a lányok háborgatása.¹⁷² A fonóházakat fával fűtötték, s külön legénypróbának, virtuosos cselekedetnek számított a tűzifa beszerzése. Szénaverősen 1815-ben a legények lopott fát vittek a lányok fonóházába, s ezért a falu vezetősége megtiltotta a fonók szervezését, a közösen előállított és őrzött bajtársi vagy barátságbor (*Kameradschaftswein*) töltését.¹⁷³

Az előbb említett társadalmi funkciók mellett a legényegyletek hatékonyan elősegítették a fiatal fiúk szocializációját és társadalmi integrálódását. A konfirmáción átesett fiatal szembetalálta magát egy olyan szabályrendszerrel, mely normáival, tiltásaival, felkínált lehetőségeivel pontosan meghatározta mozgásterületét és szerepkörét. A legényegyletek szabályzatai elsősorban olyan társadalmi normákat és követendő értékeket fogalmaztak meg, melyek már mindenki előtt ismertek voltak: pl. a tradíciók és az öregek tisztelete, a szülőkkal szembeni szófogadás, szerénység, a vallásosság, az etnikai értékekhez való hűség, megfontolt bölcsesség, takarékos gazdaságosság, becsületesség, munkaszeretet és csoportszolidaritás. Mindezek az elemek a hagyományos erdélyi szász családi és közösségi értékrend legfontosabb rendezőelveit tükrözték, melyekhez minden fiatalnak kötelezően igazítania kellett beszédét, cselekvését és viselkedését.

A legényegyletek szabályzatában megállapított szerepek, normák és a fiatalok elvárásai, igényei között mindig nagy szakadék tátongott. Ezt a tényt tükrözték az ítélezőnapokon vezetett jegyzőkönyvek is. A szabályzatok artikulusai a társadalom által ideálisnak tartott és az elvárt normarendszert kodifikálták, amittől a gyakorlatban mindig eltértek. Ugyanakkor azt kell látnunk, hogy a zárt, etnikailag, felekezetiileg, társadalmi szempontból homogén szász falusi társadalom nagyon szűk teret engedélyezett a felkínált szerepektől való elhajlásnak, a szabad egyéni kezdeményezésnek. Ezzel is magyarázzuk azt, hogy ez a fajta introvertált, túlorganizált társadalom nem volt képes dinamikus alkalmazkodni és elviselni a 20. századi újfajta szituációk (hadifogság, kitelepítés, iparosodás, városra történő migráció) kihívásait, s viszonylag gyorsan felmorzsolódott.

A legénytársaság a hagyományos élethelyzetekben, ünnepi szokások keretében bármikor felhasználható, aktualizálható kész cselekvési és magatartásbeli mintát, modellt és értékrendet jelentett. A legényegyletek alapszabályzata nagyon pontosan programozta minden legény

¹⁷⁰ Weinrich 1896: 693.

¹⁷¹ Dörner 1910: 76-77.

¹⁷² Weinrich 1896: 694.

¹⁷³ Weber 1985: 450-452.

saját tagtársaihoz, egyletének vezetőségéhez, a falusi társadalom idősebb tagjaihoz, vezetőihez fűződő kapcsolatait. A legényszervezet valamennyi tagját orientációs mintával látta el az élet ünnepi és hétköznapi helyzeteiben, alapvetően a biztonságérzetet és a harmóniát erősítette.

A leányegyletek

A leányközösségek körében megszervezett egyletek (*Schwesterschaft*) szintén a szász falusi társadalom belső, nemek és generációk alapján tagolt, kodifikált rendjét tükrözik. Ezek az intézmények jóval később születtek meg, mint a legények társaságai. Az erdélyi leányegyletekről szóló írásos dokumentumok csak a 19. század közepétől gyarapodnak, régióinkban csak a polgári értékek megjelenésével és széleskörű elterjedésével egy időben születtek meg. Falvakon elsősorban csak a század végén terjedtek el.

Működésüket szintén a lutheránus egyház modellálta, és tevékenységi területüket külön szabályzatokban kodifikálta, artikulusaik pedig pontosan meghatározták a belépés körülményeit, a tagok jogait és kötelességeit. A leányegyletek szabályzatai elsősorban a keresztényi értékrendet tükrözték. A lutheránus egyházközség részéről egy-egy *leányok anyjának* nevezett, férjzett asszony vett részt az egylet által szervezett tevékenységekben, aki folyamatosan felügyelte a társaság működését.

A szász leányok társaságát is demokratikus úton választott vezetőség irányította. Évente egyszer (például Szénaverősön karácsony második napján) tisztújító közgyűlést szerveztek, amikor *öregleányt* (*Altmagd*), *fiatalabb öregleányt* és *hírnököt* választottak. Tárgyi szimbólumaik a leányegyleteknél említettekhez voltak hasonlóak. A legtöbb faluban rendelkeztek egy díszesen kivarrott zászlóval, behívó táblával és egy társasági ládával. A vindai öregleánynak volt egy sajátos feladata is. A faluban ő határozta meg, hogy az évszakok és az időjárás változásának függvényében a következő ünnepnapon az egylet tagjai milyen öltözetben jelennek meg. Ez úgy valósult meg, hogy szándékát közölte a fiatalabb öreglánnyal, aki a behívó táblával körbejárta a leányos családokat. Ennek eredményeképpen a leányegylet tagjai mind azonos viseletben jelentek meg a templomban.¹⁷⁴

Az egyletbe való belépést a legényavatással egy időben szervezték, tehát közvetlenül a konfirmáció után fogadták be az újabb tagokat, akik egészen férjhezmenésükig vettek részt tevékenységében. A tagfelvételt rendszerint az öregleány házánál tartották. Ilyenkor az anyák gyermekeiknek egy-egy tál tésztát sütöttek, likórt ajándékoztak. A hajadonokat csak a társaságba való felvétel után vehették fel a lányviselet ékességét, a fekete bársonyból készített, színes szalagokkal feldíszített süvegszerű pártát (*Borten*). Ezt a viseleti darabot, mint a leányélet szimbólumát, egészen házasságkötésig viselhették, amikor az ifjú menyecskék már főköötöt kaptak. A leányegylet tagjai rendszerint egymást *Magde*-nek, a fiúk pedig *Knechte*-nek, vagyis testvérnek szólították a közösen szervezett események idején.

Az erdélyi szász leányegyletek legfontosabb funkciója az volt, hogy szervezett, intézményszerű formában vezessék és irányítsák a hajadonok életét. Alapszabályzataik nagy hang-

¹⁷⁴ Csellner 1983: 76.

súlyt fektettek a leányok vallásos nevelésére. Éppen ezért minden hajadont szigorúan köteleztek, hogy rendszeresen vegyen részt az egyházi életben, istentiszteleten. Vasárnaponként a templom bejárata előtt álltak, s a falubeli idősebb emberek így a díszes ünnepi viseletbe öltözött lányok sorfala között vonulhattak be az istentiszteletre. A leányegylet tagjai a templomban külön padokban foglaltak helyet. Püspöki vizitáció alkalmával, lelkész vagy tanító fogadásakor is kötelező módon részt vettek az ünnepélyes fogadásban, felvonulásban. A legtöbb faluban a lányok takarították a templomot és a többi parokiális épület helyiségét.

A szász falvakban nagy súlyt fektettek a lányok folyamatos továbbképzésére. Éppen ezért már a 19. század utolsó évtizedeiben a leányegylet tagjainak gyermekneveléssel, háztartásvezetéssel, főzéssel, varrással, szabászattal, zöldségtermesztéssel és higiéniai kérdésekkel kapcsolatos tanfolyamokat szerveztek. Ezek az összejövetelek jó alkalmat kínáltak arra, hogy a lányok felkészülhessenek a családi élet szervezésére és vezetésére. Nagyon sok faluban a lányok összejövetelein irodalmi műveket olvastak fel, különböző színműveket és műsorokat tanultak meg, amelyeket a táncmultságok előtt mutattak be.

A falusi leányegyletek is cselekvő módon vettek részt a fiatalok multságainak megszervezésében. A legényekkel együtt a vindai lányok az év folyamán három alkalommal (a tisztújító közgyűlés és a konfirmációt követő tagfelvétel után, valamint Márton napján) szerveztek olyan zártkörű táncmultságot, ahol csak a leány- és legényegylet tagjai vehettek részt. A hajadonok ilyenkor a legdíszesebb fehér rakott szoknyájukban és hímzett kötényükben jelentek meg.¹⁷⁵

A naptári nagy ünnepek szokásait a leányegylet tagjai a legényekkel együtt készítették elő és bonyolították le. Az ünnepi szokások működése közben a lányok csoportját rendszerint úgy mozgatták térben és időben, hogy felmutassák a bennük rejlő emberi szépségeket, s jövőképet nyújtsanak a közösség számára.

Az asszonyegyletek

Házasságkötés után az ifjú menyecskék nemcsak egy újabb korosztályba léptek, hanem egy másik intézménybe, az asszonyok társaságába (*Frauenverein*) is kérhették felvételüket. Az asszonyegyleteket is rendszerint a szomszédságok szintjén szervezték meg.

Az asszonyok intézményei városi közösségekben a 19. század elején, faluhelyen pedig annak második felében jelentek meg. Például Százkézden már a 19. század közepén a férfiak szomszédságaival párhuzamosan létrejöttek és működni kezdtek olyan asszonyközösségek, melyek saját szabályzattal, feladatkörrel és ládával rendelkeztek.¹⁷⁶

Az asszonytársadalom intézményei már létrejöttek idején nagyon erős egyházi befolyás alatt állottak. Teutsch püspök 1886-ban kezdeményezte egy egész szász Királyföldre kiterjedő nőegyesület megalapítását. Az asszonytársaságok működését a legtöbb helysége-

¹⁷⁵ Csellner 1983: 75–85.

¹⁷⁶ Schenk 1995: 181.

ben a lutheránus lelkész felesége vagy a tanítóné vezette és irányította, belső életüket pedig az egyház által jóváhagyott írott alapszabályzat határozta meg.¹⁷⁷

A városi egyletek céljai között szerepelt: az egyházi élet elősegítése, a szegények, árvák, betegek megsegítése, iskolák támogatása, árvaházak, menhelyek, óvodák, népkönyvházak és betegápoló intézetek létesítése, a szegénysorsú, de kiválóan tanuló lányok továbbtaníttatása, népkönyvtárak felállítása, a templomok, temetők gondozása és feldíszítése, a karácsonyi ünnepek megszervezése stb. A működésükhöz szükséges anyagi alapokat általában tagságdíjából, kézimunkák kiadásából és gazdagabb egyének alapítványából fedezték. Téli hónapokban műkedvelő előadásokat, háziipari tanfolyamokat és kiállításokat, dalárdákat szerveztek. A városi vigadóknak pedig ausztriai és németországi művészek fellépésével szerveztek jótékonyági estéket.¹⁷⁸

Az erdélyi szász falvakban megszervezett asszonytársaságok tagjai évi tagságdíjat fizettek. Ugyanakkor nemcsak adományokból éltek, hanem kézimunkaköröket, kötő-, horgoló-, neccelő-, szabó- és varrótanfolyamokat szerveztek, majd az ott készített munkákat eladták, s az így elért bevételt egyházi vagy karitatív célokra fordították: például kijavították az orgonát, kimeszeltették a templomot, új abroszokat vásároltak az úrasztalára, szegény sorsú családokat, gyermekeket, egyedül élő öregeket gondoztak.

Nemcsak a városi, hanem a falusi asszonytársaságok is nagy hangsúlyt fektettek az önművelésre. Összejöveteleiken irodalmi műveket olvastak fel, verseket és színdarabokat tanultak. Például Ároklján az asszonyegylet tagjai a téli hónapokban a fonóházakban gyűltek össze, ahol nemcsak kézimunkáztak, hanem egymásnak irodalmi művekből olvastak fel. A faluban gyűjtést szerveztek, és az eladott tojásokból edényt vásároltak, amit aztán esküvők alkalmával szerényebb bérért kikölcsonöztek.¹⁷⁹

A barcasági Keresztényfalván a szász asszonyok egyletét *Führersorgfrau*-nak nevezték. Tagjaiktól havonta díjat szedtek össze, jótékonyági rendezvényeket szerveztek. A bevételből öregeket, betegeket segítettek, lakodalmak és halotti torok szervezésére edényeket vásároltak. A templom tornyába kis harangot vásároltak, amit a helybeliek asszonyharangnak (*Frauenglocke*) neveztek. A lelkész feleségének irányításával általában vasárnaponként gyűltek össze. Kávét, teát, tésztát fogyasztottak, verseket szavaltak, s rövid színműveket mutattak be. Ezekre a rendezvényeikre csak asszonyokat fogadtak be. A zsiberki asszonyok újév első napján szerveztek teaestnek nevezett zártkörű összejövetelt, asszonybált. Annak kezdetére meghívták a helybeli lelkészt és a zenészeket is, de a többi férfiakat már nem engedték be. A mulatságon kolbászt, süteményeket, kalácsot, teát és bort szolgáltak fel. Rendszerint késő estig együtt szórakoztak. Amikor a férfiak kétvétenként a húshagyókeddi tisztújító szomszédsággyűlésen vettek részt, a menyecskék a fiatalabb szomszédságapa házánál találkoztak, hogy ott előkészítsék az ételneműket a férjeik ünnepségére. Ilyenkor az asszonyok is italt fogyasztottak, s önfeledten játszottak.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Dorner 1910: 86.

¹⁷⁸ Dorner 1910: 86–88.

¹⁷⁹ Gökler 1986: 62.

¹⁸⁰ Depner 1991: 63.

Candid Muşlea Schuller-Libloy Frigyesre hivatkozva említette, hogy szász közösségekben, miközben a férfiak részt vesznek a farsang végi szomszédsággyűlésen, az asszonyok éppen a fiatalabb szomszédságapa házában találkoznak, ahol a fiatalabb szomszédságanya vezetésével megtartják évi gyűlésüket, a közösségükben keletkezett nézeteltéréseket megbeszélik, a közös pénztár kezelését ellenőrzik, s utána nagyot mulatnak.¹⁸¹

Nem tartjuk véletlennek azt, hogy a zsiberki asszonyok is éppen húshagyókedden mulattak és vigadtak, mivel ez a nap, szerte Erdélyben, a szász asszonyok számára dologtöltő nap volt. Az erdélyi szász hiedelmekben ezzel a farsang végi jeles nappal kapcsolatban olyan felfogás élt, hogy ezen a napon az asszonyok különleges erő birtokába jutnak, ők uralkodnak még a férfiak fölött is. Ezt az ideiglenes erejüket és hatalmukat csak cipőjük lehúzásával lehet semlegesíteni. Párhuzamát ennek a szokásnak és hiedelememnek széles körben megtaláljuk a belső német folklorterületen. Húshagyókedden a németországi farsangi szokások keretében még napjainkban is az asszonyok ollóval vágnak ki egy darabkát a gyanútlan férfiak nyakkendőjéből.¹⁸²

A középkori jogszokások alapján elsősorban a férfiak játszottak kiemelt szerepet a falusi társadalomban. A fentebb ismertetett farsangi szász asszonymulatságok azt jelzik, hogy a férfiak és az asszonyok viszonyát mereven és aszimmetrikusan szabályozó szokásrendet évente legalább egy napra felfüggesztették, s a nemi (férfi-női) szerepeket ideiglenesen felcserélték. Ezáltal azokat a feszültségeket oldották fel, amelyek az asszonyközösségekben egy év alatt felgyűltek.

A polgárosodás előrehaladásával azonban fokozatosan átrendeződtek a férfiak és az asszonyok közötti viszonyok is. Az erdélyi szász városokban és falvakon viszonylag korán, már a 19. század elejétől működő asszonytársaságok éppen a szász társadalom gyorsabb ütemű fejlődését, polgáriarsodását és modernizációját dokumentálják.

A szászok jelenléte és hiánya

Erdély gazdasági, társadalmi és művelődési életében

A szászok több mint nyolcszáz éven át meghatározó szerepet játszottak Erdély politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és egyházi életében.

A politikai életben

Az erdélyi szász közösségek sajátos helyet foglaltak el Erdély politikai életében, s számarányuknál fogva is, évszázadokon át Erdély „egyharmadát” alkották. A magyar királyoktól sajátos autonómiát nyertek, amit később, az erdélyi fejedelmek is elismertek és megerősítettek. A rendi korban, a magyar többséggel megkötött „társadalmi szerződésük” írott formában, pontosan kodifikálta jogait és kötelességeiket. Előbb a magyar királynak,

¹⁸¹ Muşlea C. 1957: 321.

¹⁸² Fronius 1882, Heinrich 1883, Wolf 1883.

majd az erdélyi fejedelemnek évente jelentős adót fizettek, ugyanakkor fontos szerepet játszottak a honvédelemben is. Az autonóm Királyföldön élő szász közösségek jellegzetes területi, gazdasági, jogi és kulturális autonómiával rendelkeztek. A magyar királyoktól elnyert kiváltságjogaikat fokozatosan minden században tovább bővítették. Önrendelkezésük végül is Mátyás király uralkodása idején teljesedett ki. Akkor alakult meg a legfelsőbb intézményük, a Szász Egyetem, mely kifejezte és megvalósította belső önrendelkezésüket, fontos szerepet játszott az önálló jogi, társadalmi, gazdasági, oktatási és kulturális életükben. Az autonóm szász Királyföld, a kiváltságos Székelyföldhöz hasonlóan, területi alapon volt megszervezve, befelé kisebb adminisztratív egységekre, székekre tagolódott. Annak területét nemeseknek odaajándékozni nem lehetett. Legfontosabb problémáikat önmaguk, szabadon választott saját tisztségviselőik oldották meg.

Politikai súlyuk, gazdasági és művelődési potenciáljuk az önálló Erdélyi Fejedelemség idején még jobban kihangsúlyozódott. Követeik cselekvően részt vettek az erdélyi országgyűlések munkálataiban, ahol törvényeket javasolhattak, fogadhattak el, sokszor pedig döntő szavuk volt még a fejedelmek megválasztásában is.

Az erdélyi szászok évszázadokon át államalkotó, társnemzet státusát élhették és gyakorolhatták mindennapjaik és ünnepeik során. A rendi korban önmaguk dönthettek gazdasági, társadalmi, egyházi, iskolai életük alakításával és irányításával kapcsolatban. A bécsi udvar a felvilágosodás századában, a centralista politika jegyében, fel akarta számolni az autonóm területet és annak legfontosabb intézményeit. A Habsburg uralkodók intézkedései azonban heves ellenállásba ütköztek, s végül is a Királyföld autonómiája tovább működhetett egészen a 19. század közepéig.

Habár az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején messzemenően kiszolgálták a bécsi udvar érdekeit, az osztrákok 1867-ben, a szászok és a románok háta mögött, kiegyeztek a magyar politikai elittel. Mivel az egységes magyar nemzetállam kiépítése gyors léptekkel kibontakozott a dualista korban, csakhamar felszámolták az autonóm Királyföldet, és annak sajátos intézményeit. Önrendelkezésük elveszítése azt eredményezte, hogy önálló etnikai entitásukban veszélyeztetett, kisebbségi csoportként kezdtek viselkedni. A szász elit réteg, mely kiábrándult a magyar politikai életből, egyre inkább a belső német területeken folyó nemzetépítés felé orientálta a szász közösségeket.

Az első világháborút lezáró politikai alkuk sorában a szászok nyíltan támogatták Erdély egyesülését a Román Királysággal. Abban reménykedtek, hogy viszonzásképpen Bukaresttől visszanyerik mindazt, amittől Budapest megfosztotta őket. Csakhamar rádőbentek arra, hogy a szóban megígért kiváltságokat és kisebbségi jogokat a román állam új alkotmánya nem szavatolja. Ez a kiábrándulás is előidézte, hogy a második világháború előestéjén nagyon sok szász személyt elragadott a felsőbbrendűséget hirdető totalitárius ideológia.

Mivel a második világháború idején az utolsó percig kitartottak a hitleri hadsereg oldalán, a szászokat már 1944 őszén kollektív bűnösséggel bélyegezték, megfosztották minden javaiktól és állampolgári jogaiktól, oroszországi és romániai munkatáborokba hurcolták, kitelepítették, börtönbe zárták, szülőföldjükről elűldözték. A sztálinista hazai hatalom olyannyira szétforgácsolta, megfélemlítette az itthon maradottakat, hogy azok

1968 után, amikor újra lehetőség nyílt a kitepedésre, elsősorban Németországba emigráltak. Egészen 1989-ig a létszámában nagyon lecsökkent, gazdasági egzisztenciáját és létalapját elvesztett szászság már nem jelentett politikai tényezőt. Külföldre való kienedésükkel voltaképp a román kommunista hatalom külső képét szépítették. Mivel az 1989-es romániai rendszerváltozás után már csak pár ezren maradtak Erdélyben, ezzel a létszámában nagyon megfogyatkozott kisebbséggel újra politikai tőkét lehetett megkonstruálni és megszerezni.

A gazdasági életben

A Magyar Királyság fénykorában a szászok jelentős szerepet játszottak az erdélyi városi rendszer kiépítésében, a céhes kézműipar kialakításában és a kereskedelmi élet felvirágoztatásában. Ekkor a legjelentősebb erdélyi városok (Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Medgyes, Szászsebes, Szászváros, Kóhalom, Szászrégen, Beszterce) vezetése szász többség kezében volt, de ugyanakkor erős közösségeik éltek még Kolozsvárt és Nagyenyeden is. A városi szász kézművesek és kereskedők mives termékeikkel ellátták nemcsak az erdélyi magyarokat, románokat és cigányokat, hanem a szomszédos Moldova és Havasalföld lakosságát is. A két román fejedelemség területén, a 14–15. századok idején, a magyarokkal együtt jelentős szerepet játszottak a városi központok (például Moldvabánya, Kotonár) kiépítésében és működtetésében.

Az erdélyi szász kereskedők itthon nemcsak saját portékáikat értékesítették, mivel Keletről különböző szőnyegeket, kelméket, gyümölcsöket, ötvös munkákat és fűszereket importáltak Erdélybe, majd innen Közép- és Nyugat-Európába. Az általuk behozott keleti szőnyegeket tőlünk nyugatabbra sokáig „erdélyi szőnyegeknek” nevezték. Legszebb és legrégebb példányaikat napjainkban az erdélyi szász templomokban (például Brassóban) csodálhatjuk meg.

A tőkés gazdasági élet településeikben már a 19. század első felében fejlődésnek indult. Az első pénzintézetek, ipari egyesületek legkorábban szász városokban alakultak meg. A hosszú tizenkilencedik század második felében, a vasútépítés kibontakozása után, városaik csakhamar a modern iparosodás fellegvéraivá váltak. Ugyanakkor falvaikban téli mezőgazdasági tanfolyamokat, iskolákat létesítettek, s intenzívebb termelési technológiákat, vetésforgót vezettek be, ugyanakkor nemesebb vetőmagvakat, igényesebb állatokat, korszerű gépeket honosítottak meg és vásároltak. A szász földművesek már a század végén piaci viszonyokra odafigyelő gazdasági életet működtettek, különböző ipari növények (cukorrépa, kender, len, komló stb.) termesztéséhez fogtak.

Habár az első világháború és az azt követő impériumváltás lefékezte a szász városok gazdasági lendületét, az a két világháború közötti évtizedekben még nem roppant össze. Azonban a második világháborút követő években a bukaresti sztálinista vezetés az erdélyi szászokat már teljesen megfosztotta létalapjuktól. A nagypolgárság gyárait, a közép- és nagyvállalkozásait, a kispolgárok üzleteit, kézműves műhelyeit, a gazdák földjeit csakhamar elkobozták. Az évszázadokon át megteremtett egzisztenciájuk egészen 1944-ig biztonságot, reményt és jövőtudatot nyújtott számukra. Annak elvesztése elmélyítette bizonyta-

lanságérzetüket és lerombolta jövőképüket, s jelentős mértékben hozzájárult a Nyugatra irányuló kivándorlás kibontakozásához. Mivel az 1989-es romániai rendszerváltozást követő években az elkobzott javak, ingatlank visszaadása felemás módon, hosszasan történt, az erdélyi szászok ebben az új helyzetben már nem tudták újrakonstituálni a hajdan működő, virágzó gazdasági életüket.

Társadalomszerkezetük

A szász telepések már az erdélyi „honfoglalásuk” idején színes társadalomképpel érkeztek. Urbánus településeikben törekvő polgárok, rurális helységeikben pedig szorgalmas földművesek éltek. Városi közösségeiket elsősorban tőkeerős és művelt polgárok dominálták, vezették, de ugyanott jelentős közép- és kispolgársággal is rendelkeztek. Az autonóm Királyföld falvaiban szabad státuszú földművesek éltek. Gazdasági, társadalmi és művelődési életüket nem a kiváltságos nemesek, hanem művelt polgárok irányították és határozták meg.

A letelepedésükben jelentősebb szerepet játszó, kiváltságos gerébek fokozatosan kiszorultak életükből, s elsősorban a magyar nemességbe tagolódtak be. Városaik és falvaik életében a nyugati egyetemeken tanult, művelt értelmiségiek is meghatározó szerepet játszottak. Specifikus rendi társadalomszerkezetüknek volt köszönhető, hogy a szász közösségek értékrendjében, mentalitásában leginkább a szorgalmas, kitartó, következetes munkának volt becsülete és értéke, éppen ezért mélységesen megvetették a magyar nemesek életmódját, henyélését. A szász városokban élő mesteremberektől, elsősorban a polgári korban, nagyon sok magyar meg román fiatal tanulta meg a kézműves szakma relytélyeit, majd tudásukat később szülőföldjükön kamatoztatták.

A 18. század második felétől városaikban gyors és látványos léptékű polgárosodás bontakozott ki, melynek hatása csakhamar kisugárzott a szász falvakba is. Különböző kulturális egyesületek, színházak, lapok, múzeumok, tudományos társaságok, bábaképzők, hitelintézetek, ipari és mezőgazdasági egyesületek, turistaegyletek alakultak urbánus központjaikban.

A rendi korszakban városaik társadalmi életében jelentős szerepet játszottak a céhek, a középkor jellegzetes gazdasági, társadalmi intézményei. A hitújítás kibontakozása után falvaikban elsősorban a szomszédság- és legényegyletek szerepe volt meghatározó. A hosszú tizenkilencedik század idején ugyanott különböző leány- és asszonyegyletek is alakultak, majd a század végétől jellegzetes polgári egyesületek (tűzoltók, turnerbandák, énekkarok stb.) kezdték meg működésüket.

Az erdélyi szászok társas és közösségi életüket racionálisan szervezték meg, építették fel. A lokális, nemi és generációs alapon konstituált egyesületeik mindenhol írott szabályzatok alapján működtek, tehát életüket nem szóbeli megállapodásokra építették, hanem írásban rögzített kontraktusok alapján szervezték és működtették.

Városaiban és falvaikban sajátos jogokkal, értékrenddel, érdekekkel, ünnepi és hétköznapi életmintákkal, specifikus gazdasági stratégiákkal rendelkező közösségeik éltek, melyek az erdélyi polgárosodás bázisát, húzóerőjét alkották és erősítették. Tömeges távozásuk voltaképp a térség modernizációjának esélyeit gyengítette.

Egyházi életük

A szászok az egységes katolikus kor idején önálló püspökséget nem tudtak elérni, de hitéletüket elsősorban a szebeni prépostság irányította. A 16. század elején jelentős szerepük volt a hitújítás elindításában. Az erdélyi reformáció kibontakoztatásában elsősorban a nyugati egyetemeken tanult, művelt, humanistáik játszottak meghatározó szerepet. A 16. század idején nem csak a kiváltságos területeken, hanem a Királyföld határain túl élő szász jobbágyszékvakban is a reformáció lutheri szárnya terjedt el egységesen. A hitújítás során nagy szerepet szántak az anyanyelvű iskoláknak és könyvkiadásnak. A szász nyomdákban kiadott vallásos és világi kiadványoknak nagy szerepe volt a magyar és a román irodalmi nyelv kialakulásában meg fejlődésében is.

A szászok önálló protestáns egyházat szerveztek a reformáció századában, melynek püspöki székhelye Berethalmon működött egészen a 19. század közepéig. Önrendelkezésük voltaképp a 16. században, az önálló egyházi intézményrendszer kiépítése után teljesebben ki. Az egyház falusi és városi közösségeikben nem csak vallásos, szakrális intézményként működött, mivel az önálló etnikai létüket szervező, reprezentáló, közösségi intézmény és létforma volt.

A magyar nemzetállam és nemzeti kultúra kiépítésének romantikus korszakában, az 1867-es magyar-osztrák kiegyezés után felszámolták rendi autonómiájukat és intézményeiket. Ebben az új politikai helyzetben az egyház maradt közösségeik életében a legfontosabb, etnikailag homogén intézmény. Az erdélyi lutheránus népegyház meghatározó szerepet játszott az erdélyi szászok etnikai öntudatának megerősítésében, a kisebbségi státuszba került közösség érdekvédelmében, önálló iskolai és kulturális életének szervezésében.

Erdély 1920 után a Román Királyság részévé vált, éppen ezért a két világháború között korszakban a lutheránus egyház szerepe újra felértékelődött a szász kisebbség életében. Habár a második világháború előestéjén azt sokan megpróbálták a propaganda eszközévé degradálni, a legtöbb településben az megmaradt a hagyományos erdélyi szász kultúra, értékrend és identitás sajátos értékeinek védelmezőjének.

A második világháborút követő évtizedekben, amikor a romániai kommunista hatalom az ateizmust és a nacionalizmust forgalmazta, az egyház továbbra is fenntartotta a szász kultúra hagyományos értékeit, megerősödtek alapvető etnikai funkciói. Az 1989-es romániai rendszerváltozás után, a Nagyszebenben működő lutheránus püspökség hatalmas erőfeszítéseket tesz az itthon maradt szászok lelki és szociális gondozásának biztosításáért, iskolarendszerének fenntartásáért, valamint sajátos kulturális tradícióinak továbbéléséért.

Oktatási élet

A szász városokban és falvakban még a hitújítás kibontakozása előtt széleskörű népiskolai rendszer működött. Ennek is köszönhető, hogy már a Magyar Királyság fénykorában, számarányukhoz viszonyítva is, nagyon sok tehetséges fiatalot küldtek Közép- és Nyugat-Európa egyetemére. Azok ott megismerkedtek az európai tudományosság korszerű eredményeivel,

a humanizmussal, a reneszánsz művészetekkel és a hitújítás eszméivel. A humanista reformátorok nagy hangsúlyt fektettek az erdélyi lutheránus iskolarendszer kiépítésére.

A hitújítás után úgy összehangolták a hazai oktatási rendszerüket, hogy legjobb diákjaik zökkenőmentesen tudták folytatni tanulmányaikat Nyugat-Európa különböző egyetemein. A Szász Egyetem nagy gondot fordított arra, hogy iskoláik tankönyvekkel és tanszerekkel jól el legyenek látva, de ugyanakkor messzemenően támogatta a vármegyei szász falvakban folyó iskolai és egyházi életet is. Voltaképp az oktatási és az egyházi életben már a 16. század során integrálták őket.

Amikor Erdély a Habsburg Birodalom részévé vált, határozottan szembeszálltak azzal, hogy iskoláikat állami, világi felügyelet alá vonják. A reformkorban szintén élesen tiltakoztak az ellen, hogy csak a magyar nyelv váljon hivatalos nyelvvé Erdélyben. A budapesti kormány az 1867-es magyar-osztrák kiegyezés után a szász iskolákban is bevezette a magyarnak, mint az állam hivatalos nyelvének az oktatását. A szász értelmiségiek ezt a rendeletet egyértelműen az állampolitikai rangra emelt nyelvi asszimiláció döntő állomásaként értékelték.

A két világháború közötti évtizedekben településeiken már román nyelvű állami iskolák működtek, de a lutheránus egyház támogatásával még fenn tudták tartani egyházi iskoláikat. A második világháborút követő években a kommunista, nacionalista, totalitárius rendszer felszámolta a szászok egyházi iskolarendszerét. Az 1970-es és 80-as években oly sok szász hagyta el Erdélyt, hogy a hajdani iskoláikban megszervezett német nyelvű osztályokban már egyre több román ajkú diák tanult. A német nyelvnek és kultúrának azonban még napjainkban is oly magas a presztízse, hogy a szász hagyományokkal rendelkező városokban működő német nyelvű iskolákban már elsősorban román fiatalok alkotják a tanulók jelentős részét.

Épített örökség, kultúra

A szászok Erdélyben hatalmas, felbecsülhetetlen épített örökséget hoztak létre. Az ide behívott szász hospetesek településeiket mérnöki pontossággal, racionálisan tervezték és szervezték meg. Település- és utcaserkezetük a legtöbb helységben lineáris felépítésű volt. Családi házaik, a viszonylag keskeny telkeiken, a legtöbb vidéken általában merőlegesen néztek az utcára, ahol voltaképp egy-egy magas, fődött kapu meg egy-egy ház követte sorban, ritmikusan egymást, tehát sajátosan zárt és lineáris utcaképet alakítottak ki. A szász családok telkeit az udvar hátulsó végében hatalmas, magas szénás csűrjeik zárták le, ezáltal minden porta, minden utca zárt, védelmet és biztonságot nyújtó rendszert alkotott. Falvaikban a 18. század idején már tudatosan tűzálló téglából épített házakat emeltek, s azokat elsősorban cseréppel fődték. A fény századának végén kibontakozó polgári irányzatok jegyében építették jellegzetes frank típusú házaikat. A 19. század végétől városaik elsősorban a szecesszió jegyében szépültek meg, ahol a belső német területekhez hasonlóan elegáns, polgári villanegyedek épültek.

Településeikben a legkorábbi szakrális épületeik még a román stílus jegyében készültek. Templomaikat később a gótika, majd a reneszánsz határozta meg. A 15–17. században,

az oszmán-török expanzió idején, az erdélyi szászok jelentős szerepet játszottak Erdély határainak védelmében, a fegyvergyártásban, valamint a honvédelemben. Nemcsak városi közösségeik védelmére építettek erős várfalakat meg bástyákat, hanem még a falusi templomaikat is hatalmas erődítményekké alakították, építették át. Azokat a legtöbb faluban védőfolyosókkal, szurokontókkal, lőrésekkel, várfalakkal, bástyákkal és tornyokkal látták el. A szász családok legféltettebb tárgyaikat (például a menyasszonyok kelengyjét, a kenyérgabonát, a füstölt szalonnát stb.) rendszerint a templomvárak belső helyiségeiben tárolták. A 18. századtól kezdődően már a polgári stílusvonalatok (például klasszicizmus, empire, biedermeier, majd a szecesszió) is tovább gyarapították épített örökségüket.

A 17-18. századokban meghatározó szerepet játszottak a késő reneszánsz festett bútorkultúra kibontakozásában és a festett famennyezetek készítésében. Az erdélyi templomok festett mennyezeteinek alkotói között nagyon sok (például Umling család tagjai) szász festőasztalost és pallért találunk. Városi céhes központjaikban, már a gótikus korszakban, kiváló ötvösök működtek, de később, a virágos reneszánsz jegyében további műves kerámiatárgyakat és fémedényeket készítettek. Legszebb példányaikat a különböző erdélyi gyülekezetek napjainkig klenódiумokként használják. Egészen a 20. század közepéig megőrizték templombajáró öltözeteiket. Viseletkultúrájuk is elsősorban az erdélyi késő reneszánsz és a magyar nemesi viselet hatásait tükrözte meg ötvözte.

A szász identitás szerkezete

Az erdélyi szászok mindig pontosan számon tartották, hogy ősük különböző német területekről érkeztek, de a Magyar Királyság fénykorában még jellegzetes hungarus öntudattal rendelkeztek. Ha egy szász fiatal egy nyugat-európai egyetemre iratkozott be, akkor rendszerint hungarusként törzskönyvezték. A 16. század végétől azonban fokozatosan eltávolodtak a magyarságtól, majd érdekeik érvényesítését elsősorban az osztrákok oldalán keresték. A szászok Erdély etnikai terében, a 19. század elejétől kezdődően már egyre közelebb kerültek a román közösségekhez.

Identitásuk szerkezetében sajátos helyet foglalt el a nyelvi tudatuk is. A szászok jól ismerték, hogy a helyben beszélt nyelvjárásuk voltaképp a belső német lokális változata. A reformáció idején a templomi liturgiában és az iskolai életben egységesen bevezették a német irodalmi nyelvet. Voltaképp attól a kortól közösségeikben fokozatosan kialakult egy jellegzetes diglosszia: családon és közösségen belül a régies elemekben gazdag szász nyelvjárást használtak, míg a templomban meg az iskolában a belső német köz- és irodalmi nyelvet beszélték. A 18. századtól kezdődően verbális kódjukat tovább módosította az akkor berendezkedett osztrák adminisztráció és katonaság nyelvhasználata. Szókészletükbe előbb nagyon sok magyar, majd később román kölcsönszó is beépült. A 19. században, a nemzeti kultúrák, nyelvek megkonstruálása, sztandardizálása idején, főképp városaikban, egyre dominánsabbá vált közösségeikben a belső német nyelvváltozat.

Azonosság tudatukat sajátos kulturális hagyományaik is meghatározták. Mivel évszázadokon át kiváló gazdasági, társadalmi, kereskedelmi, egyházi és iskolai kapcsolatokat

működtettek a német belső területekkel, kultúrájuk folyamatosan gyarapodott ottani elemekkel. A nyugat-európai kulturális értékek közvetítésében a kereskedő és az értelmiségi réteg (például egyetemistáik, tanáraik, lelkészeik) játszott fontos szerepet. A modern polgári nemzetek és nemzeti kultúrák kiépítésének korában a szász tradíciók is fokozatosan etnicizálódtak. Népszokásaik, templomi eseményeik kifelé voltaképp a szászság sajátos kulturális értékeit reprezentálták, befelé pedig összetartozást, csoporttudatot erősítettek. Elsősorban az értelmiségi családok lakásaiban, már a 19. század végétől, a kandallós tüzelő, a hagyományos festett bútor, kerámia és textília a szász azonosságtudat reprezentációját valósította meg.

A hitújítás századában az erdélyi szászok egységesen lutheri hitre tértek. Ugyanez történt a Királyföldön élő (oltszakadati, halmágyi, barcasági, zselyki stb.) magyar közösségekkel is. Míg a csíki és a felső-hátomszéki székelyek megmaradtak a római katolikus hiten, mások a református és az unitárius vallást gyakorolták. Az erdélyi románok a 18. század elejétől kezdődően görög katolikus és ortodox hiten éltek. Ebben a felekezeti szerkezetben a lutheri vallás gyakorlása egyértelműen a szászsághoz való tartozást jelentette és reprezentálta. A lutheránus egyház az erdélyi szászok önálló, etnikailag homogén intézménye volt. A protestáns vallásos világkép, értékrend és etika forgalmazása mellett, évszázadokon át a szász etnikai öntudat erősítője és reprezentálója volt. Különösen a modern nacionalizmusok megerősödése idején a lutheránus egyház és templom maradt az az intézmény és hely, ahol identitásukat különönálló etnikai entitásként megélhették.

Az erdélyi szászok identitásukat folyamatosan a magyar és a román szomszédság jegyében építették, működtették és reprezentálták. Identitásépítésük mindig annak tudatában történt, hogy szomszédaik olyan székelyek, magyarok, románok és cigányok, akik eltérő nyelvel, felekezettel, hagyományokkal, társadalmi és gazdasági struktúrákkal rendelkeznek. Egy ilyen multietnikus régióban mindig természetes volt a különböző nemzetiségek közötti rivalizálás. Azonban a 19. század elejétől kibontakozó modern polgári nemzetépítés már gyökeresen átrendezte a szomszédjaikhoz fűződő viszonyulásukat is. Ennek ellenére, az erdélyi szászok sohasem törekedtek a más ajkú közösségek kiirtására, mivel tudatában voltak annak, hogy Erdély területén közösen kell megélniük. Az erdélyi gazdasági életben olyan szoros szimbiózis, kölcsönös függőség alakult ki, ami végül is mindig átszolgáltatta az itt élőket a kisebb-nagyobb feszültségeken, voltaképp hatékonyan stabilizálta az interetnikus viszonyokat. Etnikumközi ellentétekre, konfliktusokra elsősorban csak akkor került sor, amikor újra lehetett osztani a különböző erőforrásokat, amikor gyökeresen megváltoztak a korábbi politikai viszonyok, demográfiai és etnikai struktúrák.

A dualista Magyarország a 19. század második felében felszámolta az erdélyi szászok rendi autonómiáját, annak sajátos intézményeit, majd olyan rendelkezéseket bocsájtott ki, melyek még a kisebbségi iskolákban is kötelezővé tették a magyarnak, mint az állam hivatalos nyelvének az oktatását. Ezek végül is azt eredményezték, hogy a szászok etnikai létükben veszélyeztetett csoportnak érezték önmagukat. Hatásukra a szász elit réteg már egyre nagyobb és fokozódó szimpátiával tekintett a belső német területeken zajló nemzet- és kultúraépítésre. A két világháború között kibontakozó totalitárius eszmék hatására

egyesek eljutottak a saját kulturális hagyományok felértékelésétől a faji felsőbbrendűség elfogadásáig. Ennek eredményeképpen az erdélyi szászokat kiszakították korábbi, organikus transzszilván etnikai, nemzeti és kulturális kontextusukból.

A német hadvezetés az észak-erdélyi szász falvak polgári lakosságát 1944 őszén evakuálta, hatalmi szóval Nyugatra vonultatta, ahonnan sokan soha sem tértek vissza, a túlélők közül sok személyt Németországban telepítettek le. Közvetlenül a második világháborút követő hónapokban az erdélyi szászokat a kollektív bűnösség vádjával sújtották, megfosztották állampolgári jogaiktól, ingatlanjaiktól és javaiktól. A munkaképes lakosság jelentős részét orosz lágerekbe, munkatáborokba hurcolták, vagy lakatlan és kietlen óromániai területekre telepítették. A sztálinista terror éveiben a kommunista hatalom szemében minden gyanússá vált, ami német kultúrához, hagyományokhoz, történelemhez vagy nyelvhez kötődött. Éppen ezért a szász elit értelmiségi réteget megfélemlítették, börtönbe zárták, tudatosan felszámolták sajátos egyházi, tudományos, oktatási és művelődési intézményeit. Ezekben az években a szászok elsősorban a fizikai túlélésre rendezkedtek be, búvópatakszerűen, rejtőzködve éltek. Nagyon sok szász fiatal etnikailag vegyes családot alapított vagy éppen nevet cserélt.

A meghurcolt, létében veszélyeztetett szász családokat és személyeket a szász értelmiségiek tudatosan a kitelepedésre buzdították, mivel azt látták, hogy a világháború után önálló entitásként, saját gazdasági, oktatási, társadalmi és művelődési életet nem tudnak működtetni. A világháború végén elindult migrációs folyamat végül is Ceaușescu, román nacionalista diktátor uralkodása idején az 1980-as években, majd az 1989-es romániai rendszerváltozás után bontakozott ki. A Németországba kitelepedett szászok voltaképp újra kisebbségi helyzetbe kerültek, mivel a belső németek jelentős része idegenkedve fogadta a sajátos nyelvjárással, hagyományokkal, értékrenddel érkezőket. A közép- és az idős nemzedékek személyiségét alaposan megterhelte ott az új gazdasági, kulturális és társadalmi minták, valamint hétköznapi élethelyzetek megismerése és megélése. Mivel a legtöbben teljesen felszámolták erdélyi otthonaikat és egzisztenciájukat, a visszatérés még 1990 után sem vált tömeges gyakorlattá. Ennek ellenére, új lakóhelyükön, szívük legrejtettebb részében, továbbra is Romániából kiköltözött, *erdélyi szászoknak* érzik és definiálják önmagukat.

A szászok hiánya Erdélyben

A szászok tömeges távozása hatalmas űrt hagyott Erdély etnikai, demográfiai, gazdasági szerkezetében, kulturális és társadalmi életében. Erdély etnikai képletéből hirtelen eltűnt egy olyan protestáns felekezetű, racionális mentalitással, értékrenddel, kiváló német kapcsolatokkal rendelkező közösség, mely Erdélyben a polgárosodás és a modernizáció bázisát képezhetette és erősíthette volna.

A szász királyföldi falvakba elsősorban ortodox román és oláh cigány közösségek telepedtek be. Ezáltal Erdély déli és északi részében (Beszterce város környékén) olyan óromániai eredetű, más vallású, kultúrájú, értékrendű személyek, családok telepedtek le, akik nem ismerték Erdély korábbi, természetes etnikumközi viszonyait vagy együttélé

si mintáit. A betelepedők nem ismerték a szász falvak korábbi gazdasági stratégiáit vagy modelljeit sem, ezáltal a hajdani virágzó Királyföldön nemcsak az épített örökségben, a kulturális vagy a gazdasági életben, hanem a természeti környezetben is döbbenetes ökológiai pusztulás kezdődött, ahol napjainkban hatalmas területeket nem művelnek. A szászok távozása és helységeik újraneépítése a hajdani Királyfölddel szomszédos székely és magyar helységek gazdasági, kulturális és társadalmi életét is gyökeresen átrendezte, elmélyítette leszakadásukat.

A szászok tömeges távozása alapjaiban átalakította Erdély korábbi organikus etnikumközi viszonyait és szerkezetét is. Az erős szász közösségek napjainkban nagyon hiányzanak az erdélyi és a székelyföldi magyarság érdekvédelmi törekvéseiből és érdekvédelemértől. Az erdélyi magyarság a szászok távozásával egy olyan megbízható, nyugati kultúrájú és értékrendű partnert veszített, akikre mindig számíthatott volna oktatási, művelődési és autonómia törekvéseiben.

Az erdélyi szász közösségek eltűnése az erdélyi magyarság létét és jövőjét is bizonytalanná tette. Ebben az új etnikai képletben, helyzetben a magyarság is csendesén visszavonul, rendre teret veszít. Ezt fejezi ki a mezőségi magyar szórványközösségek nyelvi, kulturális asszimilálódása, a dél-erdélyi magyar nyelvszigetek elnéptelenedése, nyelvi, felekezeti és etnikai felszívódása. Az erdélyi szászok távozása és a Székelyföld nyelvszigette alakulása után illúziók és mítoszok nélkül kellene újra rajzolnunk az erdélyi régió belső kulturális, gazdasági tagolódását és artikulálódását, valamint etnikumközi realitását.

A hazai román elit voltaképp nyíltan nem is dogozta fel kellőképpen, hogy a németek, a svábok meg a szászok elűzésével, kitelepedésével, kiárusításával, elvesztésével mit is veszített az ország. Az előregedett, pár ezernyi itthon élő erdélyi szász már nem alkot jelentősebb politikai tényezőt, veszélyt, akadályt a homogén nemzetállam megteremtésével szemben, s ez a túlnyomórészt határon túl élő közösség már nem jelent számottevő belpolitikai problémát sem. Ezt a létszámában jelentősen összezsugorodott közösséget azonban különböző kirakatszerű események során már úgy lehet megjeleníteni, hogy segítségükkel voltaképp látványosan reprezentálhatják az ország demokratikus imázsát.

Válogatott irodalom

ACKER, Hans

1986 *Heimatbuch Kelling*. H.n.

BÁLINT Sándor

1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Szent István Társulat, Budapest

BALOGH András

1993 Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása. *Erdélyi Múzeum* LV. (3–4) 50–59.

1994 A magyarosítás kérdése a XIX. század közepének szász irodalmában. *Korunk* V. (11) 77–81.

1996 *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe*. Littera Nova, Budapest

BENCZÉDI Gergely

1885 A kolozsvári magyarok panasza a kolozsvári szászok ellen 1568-ban. *Keresztény Magvető* XX. 25–30.

1885 A kolozsvári magyar és szász unitáriusok czivakodása 1592-ben. *Keresztény Magvető* XX. 90–93.

BIELZ, Eduard Albert

1857 *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens*. S Filtsch Verlag, Hermannstadt

BIELZ, Julius

1956 *Die Volkstracht der siebenbürger Sachsen*. Staatsverlag für Kunst und Literatur, Bukarest

BINDER Pál

1971 A Barcaság és Háromszék kapcsolatainak történelméről. In: SZÉKELY Zoltán (főszerk.): *Aluta III*. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 207–222.

1972 Ungarisch-sächsische Beziehungen auf dem Gebiete des Schulwesens. In: KRONER, Michael (Hg.): *Interferenzen. Rumanisch-ungarisch-deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen*. Editura Dacia, Cluj, 126–140.

1980 A testvériség és az együttélés hagyományai. In: SZÉKELY Zoltán (főszerk.): *Aluta X–XI*. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 115–126.

1981 Adalékok a középkori Sepsi szék és a környező területek történelmi földrajzához. In: SZÉKELY Zoltán (főszerk.): *Aluta XII–XIII*. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 55–68.

1982 *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

1982 Az erdélyi szász polgári öntudat kialakulása (XVI–XVII. század). *Korunk* XLI. (4) 287–293.

1992 A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozásai. A „Comitatus Cibiensis”-től Erdély német nevéig. *Századok* 126. (3-4) 355–381.

1992 Az erdélyi szászok havasbirtokai a Keleti-Kárpátokban I. *Néprajzi Látóhatár* I. (3–4). 141–153.

1992 Etnikai változások az erdélyi múltban. *Művelődés* XLI. (7). 40–41.

1993 Régi kalendáriumok az erdélyi és partiumi vásárokról vagy sokadalmakról. *Néprajzi Látóhatár* II. (1–2) 111–124.

1993 *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542–1860)*. Brassói Magyar Evangélikus Egyházmege, Brassó

1995 Dali István jegyző leírása Szászcsovásról (1864). *Művelődés* XLVIII. (2) 39–40.

1995 Eine verpasste Alternative der siebenbürgischen Siedlungs-ethnographie: Forschung der rumänischen “New Frontier” Bergdörfer. In: KRUPA András – EPERJESSY Ernő – BARNA Gábor (szerk.): *Kultúrák találkozásai – kultúrák konfliktusai. Az V. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba 1993. október 7–9*. Magyar Néprajzi Társaság, Békéscsaba–Budapest, 208–215.

BINDER Pál – KOVÁCH Géza

1981 *A céhes élet Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

- CAPESIUS, Roswith
 1969 Über bemalte Möbel in Burzeland. *Forschung zur Volks- und Landeskunde*. (1) 119–126.
 1977 *Das siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus. Wohnkultur*. Kriterion Verlag, Bukarest
 1983 *Siebenbürgisch-sächsische Schreinerwerkstatt*. Kriterion Verlag, Bukarest
 CSELLNER, Michael
 1983 *Windau ... es war ein mal*. Eigenverlag, Nürnberg
 DEPNER, Ilse
 1991 *Seiburg in Siebenbürgen. Ein Heimatbuch*. Selbstverlag der Heimatortsgemeinschaft Seiburg, Bad Soden
 DORNER Béla
 1910 *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Győr
 DRASKÓCZY István
 1993 A szászföldi adóztatás kérdéséhez. In: HORN Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 81–100.
 DRECHSLER, Paul
 1906 *Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien II*. Leipzig
 FABRITIUS-DANCIU, Julianna
 1983 *Sächsische Kirchenburgen in Siebenbürgen*. Sibiu
 FRONIUS, Franz Friedrich
 1882 Das Urzel-Laufen in Agnetheln. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* V. (1) 17–23.
 1882 Fassnachtbrauch: Das Ausschuh der Frauen. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* V. (1) 34–35.
 1885 *Bilder aus dem sächsischen Bauernleben in Siebenbürgen*. Ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte, Wien
 GÖKLER, Johann
 1986 *Heimatbuch Kallesdorf in Nordsiebenbürgen*. Gefördert u.a. vom Sieb.-Sächs. Kulturrat., Bad Hall
 GÜNDISCH, Gustav
 1941 Der name "Siebenbürgen". *Sb. Vjsch.* 271–273.
 HAJDÚ Farkas-Zoltán
 1994 *Telepes népség. Erdélyi szász olvasókönyv*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda
 2001 *Székelyek és szászok. A kölcsönös segítség és intézményei a székelyeknél és az erdélyi szászoknál*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely
 2004 *Szászok – egy árulás*. Koinónia Könyvkiadó, Kolozsvár
 HEINRICH, G.
 1883 Das Ausschuh der Frauen in der Fassnacht. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* VI. 31–32.
 HERMANN, Hienz
 1960 *Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen*. Oldenbourg, München

KAUNTZ, Johann

1988 *Petersdorf bei Bistritz*. Gefördert u.a. vom Sieb.-Sächs. Kulturrat., Rosstal

KISS András

1992 Kalandosok – kalandos-temető Kolozsvárt. *Művelődés* XLI. (10) 18–24.

1994 Kalandosok – kalandos-temető Kolozsvárt. In: Uó: *Források és értelmezések*.

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 83–102.

KISS Béla

1991 *Az Erdélyi Evangélikus Szuperintendencia története*. Kézirat. Kolozsvár

KLÖSLER, Michael

1986 *Dürnbach*. Eigenverlag HOG . Anton Ruhland Verlag, Altötting

KLUSCH, Horst

1980 *Siebenbürgische Töpferkunst*. Kriterion Verlag, Bukarest

KÓSA László

1991 Erdély néprajza. *Ethnographia* 102. (3–4) 197–211.

1994 Az erdélyi szászok. *Regio* V. (4) 174–177.

KOVÁCS László, K.

1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár

KÖPECZI Béla (főszerk.)

1987 *Erdély története* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest

KRONER, Michael

1973 Stephan Ludwig Roths Zusammenarbeit mit den Rumänen und seine Einschätzung in der rumänischen Geschichtsschreibung. In: Uó (szerk.): *Interferenzen. Rumänisch–ungarisch–deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen*. Editura Dacia, Cluj, 166–188.

LENGYEL Zsolt, K.

1993 *Auf der Suche nach dem Kompromiss Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. Ungarisches Institut Verlag, München

LINDNER Gusztáv

1894 A kolozsvári Kalandos-társulatok. *Erdélyi Múzeum* XI. 65–84, 140–152, 215–226, 373–383.

LOVAS Rezső

1940 *Báthory Gábor és a szászok*. Debrecen

1944 A szász kérdés Bethlen Gábor korában. *Századok* 78. 419–462.

MÁLYUSZ Elemér

1941 A szászság megtelepülése. In: Uó(szerk.): *Erdély népei*. Budapest, 87–105.

MANCHEN, G.

1892 Das Reihen der Knechte in Nadesch. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* XV. 132–135, 137–140.

MARLIN, Josef

1994 *Szász utazás*. Németből fordította, bevezeti és jegyzeteli Balogh Edgár. Nis Kiadó, Kolozsvár

MESCHENDÖRFER, Adolf

1931 *Die Stadt im Osten*. Kriterion Verlag, București

1933 *Corona I–II*. Kós Károly fordítása. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár

MIKA Sándor

1893 *Weiss Mihály. Egy szász államférfid a XVII. századból*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Budapest

MOTZAN, Peter – SIENNERTH, Stefan

1993 *Worte als Gefahr und Gefährdung*. Südostdeutsche Kulturwerk Verlag, München

MUȘLEA, C. Candid

1957 *Contribuții la instituția „veciniei” la românii brașoveni. Studii și articole de istorie* II. 317–344.

MUȘLEA, Ion

1972 *Obiceiul Junilor brașoveni. Noi contribuții la studiul Obiceiului Junilor brașoveni*. In: *Cercetări etnografice și de folclor* II. Editura Minerva, București, 37–139.

MYSS, Walter

1993 *Die Siebenbürger Sachsen Lexikon*. Edition Wort u. Welt, Wien

NAGLER, Thomas

1969 *Der Name “Siebenbürgen”. Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. XII. (2) 63–71.

1992 *Așezarea sașilor în Transilvania*. Editura Kriterion, București

NAGY Jenő

1973 *Beiträge zur Erforschung der sprachlichen Wechselbeziehungen im Siebenbürgisch-Sächsischen und Ungarischen*. In: KRONER, Michael (szerk.): *Interferenzen. Rumänisch–ungarisch–deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen*. Editura Dacia, Cluj, 55–74.

1984 *Az erdélyi magyar felsőruha és a szász Falsche*. Adalék a magyar-szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz. *Ethnographia* XCV. (2) 242–255.

1984 *Az erdélyi szász eredet- és nyelvjárás kutatás története*. In: *Uő: Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 199–233.

1984 *A magyar–szász nyelvi érintkezés kutatásának eredményei és jövő feladatai*. In: *Uő: Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 259–274.

1993 *Mente*. Adalékok a magyar és a szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz. *Ethnographia* 104. (1) 11–56.

NEUGEBOREN Emil

1913 *Az erdélyi szászok*. (Nemzetiségi ismertető könyvtár.) Budapest

NUSSBÄCHER, Gernot

1979 *Vom Alter der Nachbarschaften in Schassburg*. *Neuer Weg* XXXI. 9285. (1979. márc. 25.)

1981 *Aus urkunden und Chroniken* I. Kriterion Verlag, București

1981 *Zur Geschichte Schassburgs vom 14. bis 16. Jahrhundert*. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 24. (1) 8–14.

1987 *Din cronici și hrosoave. Contribuții la istoria Transilvaniei*. Kriterion Verlag, București

PÁSZTOR Lajos

1940 *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest

PHILIPPI, Paul

1993 In urmă cu 50 de ani, etnici germani s-au înrolat in "Waffen-SS". *România Liberă* LI. (14989)

POZSONY Ferenc

1994 Magyar szórványok az egykori szász Királyföldön. *Művelődés* XLVI. (10) 31–33.

1997 *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

1998 *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

1999 *Festbrauche der Siebenbürger Sachsen*. Pro-Print Verlag, Miercurea Ciuc

2001 Szászok és magyarok a XVI. század végi Kolozsvárt. In: DÁNÉ Tibor Kálmán – EGYED Ákos – SIPOS Gábor – WOLF Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Erdélyi Múzeum-Egyesület-Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár, 38–44.

2003 Vecinătățile din Transilvania. In: VINTILĂ, Mihăilescu (red.): *Vecini și vecinătăți în Transilvania*. Editura Paideia, București, 13–51.

PUKÁNSZKY Béla

1942 *Erdélyi szászok és magyarok*. Pécs

RICHTER M. István

1940 Mesterlegény-avatás a céhvilágban. *Ethnographia* LI. (1) 74–84.

RITOÓK János

1979 *Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

ROTH, Harald

1999 *Kis Erdély-történet*. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda

ROTH, Stephan Ludwig

1842 *Der Sprachkampf in Siebenbürgen. Eine Beleuchtung des Woher und Wohin?* Verlag von Johann Gött, Kronstadt

SÁRKÖZI István

1963 *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest

SCHENK, Annemie

1987 Interetnischer-Austausch zwischen Siebenbürger Sachsen und Rumänien am Beispiel der Institution Nachbarschaft. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 30. 162–175.

1988 Interetnische Forschung. In: BREDNICH, Rolf. W. (Hg.): *Grundriss der Volkskunde*. Berlin, 335–352.

1992 *Deutsche in Siebenbürgen. Ihre Geschichte und Kultur*. C.H. Beck Verlag, München

1995 Die Nachbarschaft beidenseibenbürger Sachsen. Zum Inhalt von Nachbarschaftsladen.

In: KRUPA András – EPERJESSY Ernő – BARNA Gábor (szerk.): *Kultúrák találkozásai – kultúrák konfliktusai. Az V. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba 1993. október 7–9*. Magyar Néprajzi Társaság, Békéscsaba–Budapest, 180–183.

SCHUBERT, Hans-Achim

1980 *Nachbarschaft und Modernisierung. Eine historische Soziologie traditionaler Lokalgruppen am Beispiel Siebenbürgens.* (Studia Transylvanica, 6.) Böhlau Verlag, Köln–Wien

SCHULLER-LIBLOY Frigyes

1882 Züge aus dem Volksleben der Sachsen in Siebenbürgen. *Transilvania* III. 101.

SCHULLERUS, Adolf

1891 Weinachts- und Neujahrsbrauche. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* XIV. (2) 43–44.

1926 *Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde im Umriss.* Leipzig

SCHUNN, Wilhelm

1936 *Die Nachbarschaften der Deutschen in Rumanien.* Hermannstadt

SITZ, Andreas

1988 *Heimatsbuch der gemeinde Pintak bei Bistritz in Siebenbürgen.* Linkner, Wels

SULYOK István

1927 Erdély Berlinben. *Pásztortűz* XIII. (8)184–186.

SZABÓ T. Attila

1971 A régi kolozsvári barnasib-ok. In: *Uő: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek* II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 380–385.

1971 A kolozsvári Bongár patak és az erdélyi Bongorok. In: *Uő: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek* II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 179–192.

1971 A kalandos régi és mai jelentéseihez. In: *Uő: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek* II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 426–428.

1971 Az emlékezetet hátuljokra verik. In: *Uő: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek* II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 30–35.

1985 Falnagy, fohnagy, fónagy. In: *Uő: Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok, cikkek* VI. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 396–405.

1993 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* VI. Akadémiai Kiadó–Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest

1995 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* VII. Akadémiai Kiadó–Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest

SZEGEDI Edit

1994 Történelemírás és identitástudat. *Hitel. Erdélyi Szemle.* (2) 14–20.

1994 Nemzetiség és a hit viszonya az erdélyi szászoknál Wilhelm Staedel püspöksége idején. *Korunk* V. (11) 71–76.

SZÉKELY László

1974 Katolikus néprajzi emlékek az erdélyi evangélikus szászok hagyományailban. *Vigilia* XXXIX. (7) 448–450.

TEUTSCH, Fritz

1833 Siebenbürger deutsche Altertürmer. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* VI. 7.

TREIBER-NETOLICZKA, Luise

1941 Siebenbürgisch-sächsische Volkskunst. *Siebenbürgische Vierteljahresschrift*. 104–125.

1968 *Die Trachtenlandschaften der Siebenbürger Sachsen*. Marburg

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva

1992 Vállásos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században. *Néprajzi Látóhatár* I. (3–4) 8–36.

VÁMSZER Géza

1940 *Szakadát. Egy Szeben-megyei magyar szórvány*. Kolozsvár

1977 *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

VLAICU, Monica

1987 Die Siebenbürgische Volkskunstaustellung in Berlin. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* XXX. (2) 79–84.

1993 Das Kulturamt der Deutschen in Grossrumänien. *Siebenbürgische Semesterblatt* VII. (1–2) 107–110.

VOGEL Sándor

2001 Az erdélyi szászok. *Honismeret* XXIX. (3) 96–104.

WAGNER, Ernst

1990a Az erdélyi szászok településtörténete az újabb kutatások tükrében. *Új Erdélyi Múzeum* I. (1–2) 22–31.

1990b *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. Wort und Welt Verlag, Innsbruck

WEBER, Georg – WEBER, Renate

1985 *Zendersch. Eine siebenbürgische Gemeind im Wandel*. Delp Verlag, München

WEBER-KELLERMANN, Ingeborg

1959 Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der “Sprachinselvolkskunde”. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 62. 9–47.

1974 Theorie und Praxis interethnischer Forschungen Cam Beispeleiner Dorfuntersuchung in Rumänien. In: GROTHUSEN, Klaus-Detlev (Hg.): *Ethnogenese und Staatsbildung in Südost-Europa*. Göttingen, 180–187.

1978 *Zur Interethnic. Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main

1986 A „nyelv-sziget-néprajz”-ban jelentkező interetnikus viszonyok kérdéséhez. In: KOVÁCS Emese (szerk.): *Néprajzi Szöveggyűjtemény* II. Tankönyvkiadó, Budapest, 107–126.

WEINRICH Frigyes

1896 Alsófehér vármegye szász népe. In: *Alsófehér vármegye monográfiája I*. Nagy-Enyed, 677–720.

WEISS, Martin

1986 *740 Jahre Billak in Siebenbürgen*. Gefördert vom Sieb.-sächs. Kulturrat aus Mitteln der Sieb.-sächs. Stiftung, Augsburg

WÖRTERBUCH

- 1908 *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* I. A-C. Trübner–de Gruyter, Strassburg–Berlin–Leipzig
- 1911 *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* II. D-F. Trübner–de Gruyter, Strassburg–Berlin–Leipzig
- 1971 *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* III. G. Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien–Deutschen Akademie der Wissenschaften, Bukarest–Berlin
- 1972 *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* IV. Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien–Deutschen Akademie der Wissenschaften, H–J. Bukarest–Berlin

ZACH Krista

- 1991 A natio és a nemzetiség fogalma és használata Erdélyben a XIII–XVI. századi elő-humanista szövegekben. *Magyar Múzeum* I. (1–4) 22–27.

ZELGY, Theo

- 1980 *Siebenbürgisch-sächsische Möbelmalerei*. Kriterion Verlag, Bukarest

Nagyszebeni kispiac a városi tanács tornyával

Nagyszebeni szász lutheránus katedrális

Nagyszebeni kispiac a szász templommal

A brassói városháza

A brassói piactér a Fekete templommal

*Johannes Honterus szobra Brassóban
(Hampel Binder Aladár)*

A prázsmári templomerőd családi kamrái

A prázsmári vártemplom

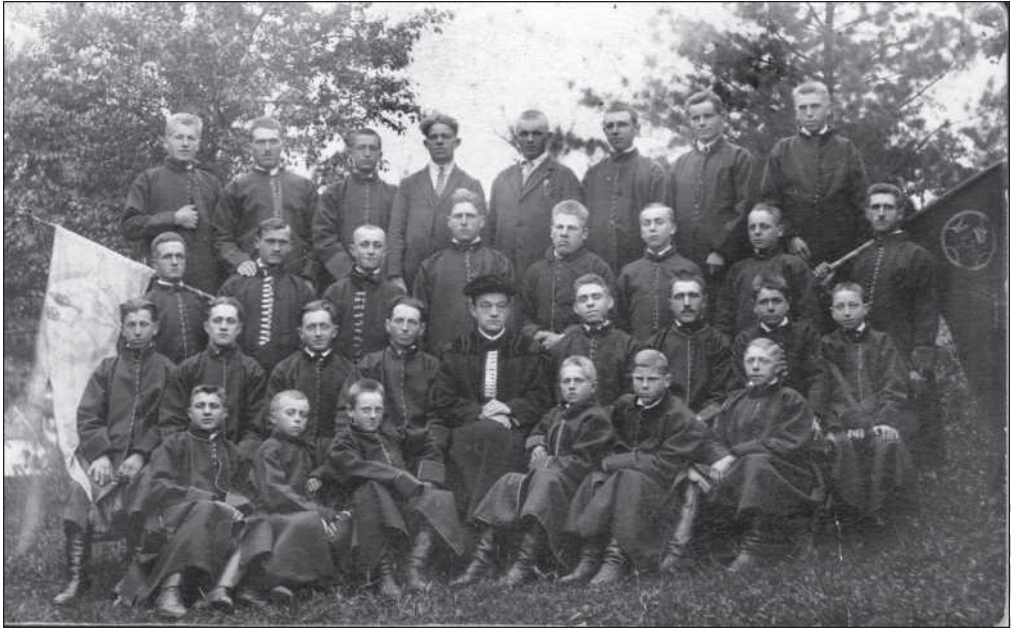

Szomszédságegyesület farsanguégi felvonulása Szászkezdén

Konfirmandusok Kóhalomszéken

Szász legényegyesület Kőhalomszéken

